

# Recensioner

## 1800-talsunion och 1900-tals- syntes

Några böcker med anledning av hundra-  
årsminnet av den svensk-norska unionens  
upplösning

## Socialdemokratins tidsålder Sverige och Norge under 1900-talet

*Francis Sejersted*

NYA DOXA, NORA 2005, 596 s.

## Union och demokrati

De Förenade rikena Sverige-Norge

1814-1905

*Bo Stråth*

NYA DOXA, NORA 2005, 688 s.

## 1905 – unionsupplösningens år

Nya perspektiv på ett svensk-norskt  
drama

*Torbjörn Nilsson & Øystein Sørensen (red.)*

CARLSSONS, STOCKHOLM 2005, 272 s.

## Goda grannar eller morska motståndare? Sverige och Norge från 1814 till idag

*Torbjörn Nilsson & Øystein Sørensen (red.)*

CARLSSONS, STOCKHOLM 2005, 254 s.

"Svenskerfaen!" vrålar publiken på Ullevål upprepade gånger. Domaren i en fotbolls-  
landskamp mellan Norge och Danmark 1994  
har dömt mot hemmalaget. Men varför, frågar  
sig en av åskådarna, idrottshistorikern Matti  
Goksøyr, räcker det inte med "dommerfaen",

varför ska domarens nationalitet dras in också?  
Hans svar är att svensken för många norrmän  
i lång tid varit "den relevante andre", den man  
har mätt sig mot, konkurrerat med och speglat  
sin egen identitet i. Och en stor del av anled-  
ningen till detta är den svensk-norska unionen  
och särskilt uppbrottet från den 1905.

Det var säkert inget som den stackars do-  
maren var medveten om, men så hade han ju  
heller inte haft tillfälle att läsa de böcker som  
100-årsminnet av unionens upplösning nu  
har avsatt. Fyra av dem ska jag granska här,  
bland annat den där Goksøyrs reflexion finns  
på pränt, och det ska genast sägas att den jag  
finner mest spännande handlar inte alls om  
unionen, utan är spännande genom att vara  
den första vetenskapliga syntesen över svensk  
1900-talshistoria.

Det finns en grundläggande asymmetri i  
förhållandet mellan Norge och Sverige, efter-  
som norrmän ganska sällan varit "den relevanta  
andra" för svenskarna och minnet av unionen  
inte alls haft samma laddning i Sverige. Det  
har också märkts kring jubileet, som medialt  
 varit en stor affär i Norge, men som gått tämligen  
obemärkt förbi i Sverige. I forskningen är  
också unionen en viktig faktor i norsk histo-  
ria, medan den är nästan obefintlig i svensk. Ett  
försök att råda bot på detta är "projekt 1905"  
som finansierats av båda länderna.

Förutom en innehållsrik hemsida (<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/forskningsprosjekter/1905>) har projektet resulterat i två  
antologier, *1905 – unionsupplösningens år* som  
fokuserar på själva upplösningen och *Goda  
grannar eller morska motståndare?* som be-  
handlar svensk-norska relationer från 1814  
till idag, båda redigerade av Torbjörn Nilsson  
och Øystein Sørensen. I lösare anknytning till  
projektet har också två författare arbetat med  
ett tvåbandsverk om Sverige och Norge; Bo  
Stråth har skrivit om unionen i *Union och de-  
mokrati* och Francis Sejersted om Sverige och  
Norge under 1900-talet i *Socialdemokratins år-*

*hundrade*. Samtliga böcker har givits ut i både norsk och svensk version.

De två sistnämnda böckerna har helt olika infallsvinklar. Bo Stråth har skrivit en bok om den svensk-norska unionen, vad som höll ihop den och varför den sprack, och Francis Sejersted har skrivit en bok om de svenska och norska samhällena på 1900-talet i komparativt perspektiv. Det hade varit naturligare att låta dem utgöra del ett och del två i ett förlopp, aningen genom att 1900-talsboken snävats in till svensk-norska förbindelser, eller (hellre) genom att också 1800-talsboken hade skrivits som en bred samhällshistoria. I varje fall borde valet av de olika infallsvinklarna ha kommenterats och motiverats. Men med de inriktningar de nu valt har båda författarna åstadkommit intressanta resultat. Eftersom Sejersteds bok har det bredare syftet ställer jag kronologin på huvudet och börjar med honom.

#### En 1900-talssyntes

Sejersted har valt att kalla sin bok "Socialdemokratins tidsålder", men egentligen är det bara en tredjedel av århundradet som han vill ge den etiketten. Han delar upp sin framställning i tre epoker: den borgerliga sociala integrationen 1905–1940, socialdemokratins "lyckliga ögonblick" 1940–1970 och en krisbetonad och svårfångad upplösningstid därefter. En mer träffande titel för vad Sejersted ser som genomgående hade kanske varit "Nationalstatens sociala integrationsprojekt", men han menar förmodligen att 1900-talet framför allt karakteriserades av att projektet blev socialdemokraternas. På det sättet är det en skildring av förutsättningarna för den socialdemokratiska hegemonin, dess fulla utveckling under mittperioden och slutligen dess ännu inte avslutade kris.

Sejersted presenterar här i själva verket den första vetenskapligt underbyggda syntesen över svensk 1900-talshistoria. Medan man i Norge flitigt har skrivit översikter har ju den genren i Sverige försvunnit och det må ursäktas om en svensk recensent därför i första hand fäster sig vid vad denna syntes har att säga om den svenska samhällsutvecklingen. Det är här nyheterna är störst – nyheter som förvisso ofta springer ur komparationen med Norge.

Under den första epoken handlade det om att integrera de nya arbetarskarorna i nationalstatsprojektet. Att den borgerliga opinion som kristalliserades kring Venstre under de senare unionsstriderna fortsätter att dominera i Norge är kanske inte så nytt, men Sejersted hävdar att arbetarrörelsens betydelse i Sverige är kraftigt överskattad för denna period. Att den sociala integrationen lyckades berodde på att huvudmotsättningen egentligen inte gick mellan arbete och kapital, utan mellan gammalt och nytt, och både de borgerliga krafterna och arbetarrörelsen stod för de nya. Det var dock de borgerliga som genomförde allmän rösträtt, skolreformer och de första välfärdsreformerna.

När socialdemokraterna på 1930-talet på allvar tog över det sociala integrationsprojektet från de borgerliga kom de i viss mån till dukat bord. Men de ändrade dukningen och kompletterade med egna rätter till en modell som Sejersted menar var helt egen, en blandning av liberalism och socialistisk reformism med en stark stat som ledare för ett starkt näringsliv och starka, närmast korporativistiskt organiserade samhällsliga intressen. Det var här den skandinaviska välfärdsstaten på allvar uppstod som svaret på hur breda befolkningsgrupper skulle integreras i nationalstaten.

Under denna period dominerade en saktlighetsdiskurs som framställde samhällsfrågor som praktiska problem att lösas av expertis. Experter som paret Myrdal i Sverige eller Karl Evang i Norge lyfts fram. Men här fanns viktiga nyanskillnader mellan Norge och Sverige. Sejersted menar att det är typiskt att begreppet "folkhemmet" inte kunde slå igenom i Norge. För det första skulle man ju aldrig ha kunnat ena sig om man skulle skriva "hem" på bokmål eller "heim" på nynorsk. Man hade också redan en etablerad nationell retorik fotad i en nationalromantisk historieuppfattning som inte behövde ändras, medan brottet med historien var radikalare i Sverige och nya gemenskapssymboler måste skapas.

I denna det norska tänkandets djupare historiska förankring låg också demokratiuppfattningen. Sejersted hävdar flerstädes att demokrati är ett viktigare värde i Norge än i Sverige. I det norska Hovedavtalet från 1935 tar staten en stor roll på arbetsmarknaden medan

Saltsjöbadsavtalet håller den utanför – en skillnad som på ett sätt kan förstås som ett större inflytande för de demokratiska organen i Norge. I Sverige är vi ovana att se saken på det sättet, men genom att överlämna stora sfärer i samhället till avgöranden i förhandlingar mellan privaträttsliga organisationer undandras de ju demokrati i en elementär mening. Sejersted har andra exempel och i huvudsak tycker jag han är på rätt spår: en principiell demokratisk hållning får i Sverige ofta vika för det praktiska och resultatnriktade, en effektiv (och därmed ofta toppstyrd) organisation är viktigare än en demokratisk.

Den tredje perioden rubricerar Sejersted som ”den starka statens fall”. I en dialektisk process innehöll den socialdemokratiska synsätten fröet till nya motsättningar. Ungdomsupproret, gruvstrejken och kritiken mot att många blivit sociala förlorare visade välfärdsstatens baksidor. Efter 1970 ska socialdemokraterna ha förlorat hegemonin, välfärdsstaten hotats, det civila samhället expanderade på statens bekostnad, politiken blev åter en fråga om ideologiska och till och med moraliska val, samtidigt som de demokratiskt okontrollerade media tog sig allt större makt – allt enligt Sejersteds här ganska konventionella tolkning.

Sveriges experiment med en ”tredje vägens” krisbekämpning på 80-talet misslyckades och efter en djup ekonomisk kris – ”Sveriges andra Poltava” – tvingades man krypa till korset i form av medlemskap i EU. Sverige har blivit ”ett ordinärt europeiskt land”. För Norges del har oljan – och kanske framför allt den kloka politiska hanteringen av den – utgjort en krockkudde som gjort anpassningen till en ny verklighet mindre smärtsam, men samma tendenser av förvirring och osäkerhet gör sig också gällande där.

Jag är tveksam till den konventionella epokgränsen kring 1970. Välfärdsstaten monterades ju på intet sätt ner. Det medger också Sejersted som noterar att den tvärtom kommit att kosta allt mer, men han menar att stämningläget har förbytts från optimism till oro för framtiden. Är det inte att idyllisera tiden före 1970? Talade man på ”det glada 60-talet” om annat än bostadslöshet, atomkrig och hotande arbetslöshet? Var inte de politiska striderna

mellan socialdemokraterna och de borgerliga bittra och hätska? Sejersted lyfter fram pensionsfrågornas lösning som exempel på breda samarbeten, men jag undrar om han inte underskattar ATP-stridens formerande effekt på blockbildningen i svensk politik. Vi har alltid en tendens att uppleva samtiden som så mycket mer förvirrande och mångfacetterad än det förflutna och det är möjligt att man i framtiden kommer att sätta andra periodgränser i det sena 1900-talet.

Man söker mestadels förgäves efter vardagsliv och enskilda människor hos Sejersted. Det är en historia om de stora strukturerna, ibland med rent strukturfunktionalistiska drag där förändringar, reformer och skillnader mellan länderna förklaras med djupliggande strukturella krav. ”Förklaringen till denna skillnad”, heter det t.ex. om tidsskillnaden mellan de demokratiska genombrotten i Norge och Sverige, ”ligger i den sociala strukturen och de politiska institutionerna.” Näringslivets struktur, med storskaligheten i Sverige och småskaligheten i Norge, ses genom hela perioden som en grundläggande variabel. Men samtidigt dyker aktörerna fram här och var, och då framför allt de politiska och ekonomiskt tunga namnen.

Sejersted diskuterar detta explicit när han väger Brantings och Tranmæls roller för arbetarrörelsernas så olika utveckling med en stark radikaliserings i Norge samtidigt som reformismen segrar i Sverige. ”Den tillfällige aktören kan,” skriver han, ”under bestämda omständigheter, påverka historiens gång.” Detta kommer igen när han om efterkrigstidens Erlander och Gerhardsen skriver: ”Sverige och Norge fick de ledare de behövde, vid den tid då de behövde dem.”

Struktur-aktör-problemet är förvisso evigt för historiker, men Sejerstedts lösning förefaller mig ligga för nära historismens hegelska världsande. Det är inte stor skillnad mellan Sejerstedts syn på Erlander och Harald Hjarnes på Gustav Vasa; båda var de i pakt med världsandens – eller samhällsstrukturernas – utveckling och kunde därför påverka denna utveckling. Återstår det då bara för oss idag att sitta och vänta på en ny Erlander eller Gerhardsen som kan leda oss ur den förvirrade samtiden? Spelar det ingen roll vad vi ”små” människor

gör idag? De flesta av oss vill ju gärna tro att våra personliga val och vårt engagemang inte är fullständigt utan mening för samhället runtomkring oss, och varför skulle vi då inte tro att vanliga människors agerande spelade roll också i det förflutna? Sejersteds bok blir inte sämre av att den också leder till sådana funderingar.

Komparationen mellan Sverige och Norge kan ibland ge insikter, t.ex. om synen på demokrati, men ofta nöjer sig författaren med ett allmänt konstaterande om en parallell utveckling. Jag hade velat veta mer om direkt påverkan. Spelade det någon roll för Saltsjöbadsavtalet att det norska Hovedavtalet hade slutits? Fanns det direkt inspiration i välfärdsbygget mellan länderna? Däremot uppehåller sig författaren flitigt vid de ofta misslyckade försöken till samarbete, som försvarsförbundet, Nordek och te-leaffären. Här konstaterar han att dessa försök dyker upp med en sådan envishet att det måste finnas en grundläggande idé om svensk-norskt, skandinaviskt eller nordiskt samarbete som är närmast immun mot alla misslyckanden. Här är det alltså snarare en mental än en materiell eller organisatorisk struktur som han spårar.

I det sammanhanget är det synd att boken bara omfattar Norge och Sverige. Danmark kommer ibland in som ytterligare en jämförelse, och en systematisk komparation med Danmark skulle säkert ha mycket att ge. Finland fattas än mer, eftersom många svenska utrikespolitiska ställningstaganden blir svårbegripliga utan att Finland tänks med. Den underbelysta finländska aspekten är en av de få punkter där det syns att författaren inte är svensk. Men det är nu inte en nordisk utan en svensk-norsk historia han har skrivit, och det har han gjort med den äran. Som svensk 1900-talshistoria förtjänar den att bli ett verk att använda och ta spjörn mot i kommande forskning.

#### En underskattad 1800-talsunion

Det finns knappast någon svenskt historio-grafi att ta spjörn mot för Stråth när han i sitt band ska avhandla den svensk-norska unionen. Vad som på sin höjd finns är en allmän föreställning, traderad i handböckerna, att unionen aldrig var särskilt effektiv och egentligen på förhand dömd till upplösning genom att normmännen aldrig fullt ut accepterade den –

vilket man så i växande grad kan ge svenskar-nas beteende skulden för. Stråth försöker i stället skriva unionens historia utan att utgå från att den var dödsdömd från födelsen. Det betyder att dess upplösning blir något som måste förklaras.

Stråths förklaring är en enkel och slagkraftig tes: unionen sprängdes av demokratiseringen. När oppositionen under sent 1800-tal alltmer flyttade fram sina positioner på väg mot parlamentarism skedde det i de två staterna var för sig. Det fanns inga unionella institutioner där kraven kunde kanaliseras och artikuleras gemensamt.

Utvecklingen var emellertid inte nödvändig, enligt Stråth. Även om unionen från början var ett löst arrangemang och Karl Johans idéer om "amalgamation" aldrig blev till något, gjordes ändå framsteg i integrationen. Mellanrikslagen 1825 underlättade handeln mellan unionspartnerna. Perioden kring 1800-talets mitt och in på 1870-talet kallar Stråth för "unionens lyckliga tid". Ståthållarstriden var visserligen infekterad men kunde lösas. Fler lösningar syntes på väg under denna period dominerad av "harmoniliberala" krafter på båda sidor. Förslag framfördes om en mer unionell regering, en större jämlikhet i utrikespolitiken och tom om ett unionsparlament. 1874 utvidgades mellanrikslagen i riktning mot ett svensk-norskt frihandelsområde.

Men denna löftesrika tid förbyttes i fördjupade motsättningar under unionens sista trettio år. Det fanns flera orsaker till detta. De skandinavistiska strömningarna från seklets mitt hade diskrediterats genom att utnyttjas i Bernadottarnas kungliga utrikespolitik. Politikernas framflyttade positioner mot kungamakten kom tydligt till synes på det utrikespolitiska området när både norrmän och svenskar desavouerade Karl XV och inte ställde upp på hans löften om hjälp till Danmark 1864. Men om utrikespolitiken förflyttades från kungen till politikerna fanns det ingen gemensam unionell plattform för den. Sverige satte sig i praktiken än tyngre på unionens utrikespolitik. Konsulatsfrågan, som slutligen spräckte unionen, rörde alltså vid själva kärnan av problemet. Varför skulle sårnorska konsulter lyda under en helsvensk utrikesminister?

Bristen på gemensamma institutioner var totalt helt upp till toppen, eftersom det inte ens fanns en unionskung. Kungen var kung över Norge och Sverige. Oscar II:s personliga dilemma i denna dubbelroll tillskrivs viss betydelse hos Stråth. Den stackars mannen bytte uniform varje gång tåget passerade gränsen och lär också ha talat god norska när han var i Norge, men tvingades också som norsk kung underteckna lagar som han upplevde gick rakt emot föreningen av hans två riken. När Sverige 1895 rasmade med sabeln innebar det faktiskt, som Stråth understryker, att Oscar som kung av Sverige hotade sig själv som kung av Norge med krig. Denna formella personlighetsklyvning var en reell psykologisk påfrestning för Oscar II och torde ha bidragit till hans alltmer uppgivna attityd.

Från 1870-talet drev norsk och svensk nationalism varandra framåt i en ond spiral. I Sverige kom nationalismen att förenas med högerpolitik och bonderörelse, särskilt med protektionismens seger 1888, medan alliansen mellan stadsliberaler och bönder fortsatte vara vänsterliberal i Norge och ledde till ett parlamentariskt genombrott redan 1884. Utvecklingen är välkänd, men Stråths förklarande tes är tänkvärd: den ekonomiska depressionen i Europa under 1870-talet innebar det definitiva genombrottet för nationalismen, som nu gick från att vara oppositionens vapen till de statsbärande skiktens kitt för att hålla samman en missnöjd befolkning.

Denna tes på europeisk nivå känns som en rimlig förklaring till nationalismens omladdning från garibaldiskt rödsjorteri till wilhelmsk/oscariansk grosshandlarromantik och den ger mening åt käbblet på riksdag efter riksdag mellan protektionister och frihandlare. De olika sociala förutsättningarna i Sverige och Norge medförde att utvecklingen baserades på olika samhällsgrupper, vilket i sin tur försvårade samsyn och lösningar på unionell nivå.

Ändå trycker Stråth på att det inte behövt gå som det gick ens då. Kompromissmöjligheterna fanns och den värsta krisen kom man faktiskt igenom 1895 utan krig eller unionsupplösning. Parlamentarismen skilde heller inte länderna så mycket som man menat, enligt Stråth, som därvidlag har en annan upp-

fattning än Sejersted. Stråth menar att genombrottet 1884 i Norge och stagnationen i Sverige har överdrivits, att det i båda länderna egentligen handlade om ett gradvis framflyttande av parlamentariska positioner visavi kungamakten och att det hela tiden hade funnits möjligheten att låta denna kamp utspela sig inom unionen. Men viljan saknades på alltför många håll. När det gäller den slutliga upplösningen ger Stråth en ganska traditionell bild, där Boströms "lydrikespunkter" från hösten 1904 framträder som en avgörande vändpunkt. Norrmännen blev så förödmjukade att det inte mer gick att blidka dem och den svenska ståndpunkten hade bundits upp för hårt för att kunna lirkas loss igen.

Boken är illustrerad med ett större antal bilder av allvarliga herrar i svartvitt, och det är symptomatiskt för den politiska nivå som den mestadels rör sig på. Samhällsutvecklingen i stort, sociala och ekonomiska faktorer spelar en andrarangsroll, och vanliga människors liv och tankar figurerar lika lite som hos Sejersted. Dock försöker Stråth hämta upp något av detta i ett kapitel som ställer frågan om Sverige och Norge utgjorde en kultur eller två. Även om migrationsströmmar över gränsen skymtar och olika företagsstrukturer diskuteras rör vi oss emellertid även här mest på en politisk och idémässig nivå. Stråths slutsats är att länderna inte var men väl blev två kulturer. Den norska och svenska nationalstaten byggdes upp i hög grad på kontrasten just mot unionsbrodern.

Åvsaknaden av gemensamma institutioner, där de tendenser som fanns till ett kompromissernas mittfält kunde ha utvecklats till verklig samhandling, var alltså det som sprängde unionen, enligt Stråth. Här menar han att det finns något att lära för dagens EU av den svensk-norska unionen. Svårigheten att få igenom en EU-författning och få ett samarbete mellan 25 stater att fungera idag är naturligtvis mycket svårare än att få två stater att hålla ihop på 1800-talet, men Stråths koppling är ändå ett beaktansvärt försök att göra denna gamla historia relevant.

Man kan diskutera vad som är viktigast: integration nerifrån genom de många människornas faktiska agerande, kulturell integration genom skapande av gemensamma symbo-

ler och referensramar, eller de institutionella faktorer Stråth lyfter fram. Kanske hans perspektiv kunde ha skärpts om han explicit hade vägt sådana olika integrationsskapande faktorer mot varandra. Det kunde med fördel ha gjorts på de många sidor som utan större förlust kunde ha skurits bort ur detta digra verk. Stråths tes och de stora linjerna i utvecklingen framgår nu övertydligt och sidantalet hotar att skrämra bort potentiella läsare. En stramare redigering hade knappast gjort boken sämre. Men redan som den föreligger är den läsvärd och tänkvärd, kanske främst genom sitt framlängesperspektiv på historien.

### Unionsupplösningens år

Om Stråth och Sejersted har arbetat självständigt, ehuru i kontakt med både varandra och 1905-projektet, kunde man vänta att de två antologierna var resultatet av mer koncentrerat projektarbete. De har emellertid ett ganska blandat innehåll. Här finns en del soppa kokad på gamla spikar, blandad med fräschare insatser, och någon övergripande plan för att sätta in strategiska stötar på valda områden där vår kunskap skulle behöva gå framåt anas inte. Det är knappast ett nytt stort perspektiv på unionsupplösningen eller på svensk-norska förbindelser som framkommer, snarare en mängd nya och gamla "småperspektiv" på det ena och det andra.

Boken om unionsupplösningen inleds med en kort skiss av den ena redaktören, Torbjörn Nilsson, över unionsupplösningens plats i svensk och norsk historieuppfattning. Medan den i Norge är en del av en bärande nationell myt är den i Sverige snarare utsatt för kollektiv minnesförlust som något pinsamt som bör sopas under mattan. Gemensamt i båda fallen är dock att det är unionens slutskede och upplösning som har färgat av sig på synen på hela unionsperioden, som en oviktig parentes i Sverige och en lång frihetskamp i Norge. Det har Nilsson rätt i och finns det ett genomgående budskap i jubileumspublicationerna är det väl att unionen måste ses i sin egen rätt och inte bedömas i 1905 års backspegel.

Skillnaden märks också i etnologiskt insamlat folkminnesmaterial om 1905, som Anne Eriksen studerar. Det ser ut som om den individuella och den kollektiva historien stod

närmare varandra i Norge och unionsupplösningens dramatik och triumf har varit mer levande för vanliga norrmän. Men, som Eriksen understryker, det beror även på hur materialet har samlats in. I norska folkminnesuppteckningar ställs explicit frågor om 1905 och "unionsupplösningen" används som kategori i förteckningar, medan så inte är fallet i Sverige. Det kunde gjort att Eriksen hade förhållit sig lite mer källkritisk och inte oproblematiserat talat om ett norskt "kollektivt minne" – inte minst som minnena ofta samlats in 60 till 75 år efter händelserna. Rimligtvis måste minnesbilderna vara starkt påverkade av den officiella historieförmedlingen. Men likväl känns det som det är här i hela projektet som vi kommer närmast den oro många i gränstrakterna säkert kände och den nationalistiska yra som grep omkring sig på lite säkrare avstånd från gränsen i Norge.

Var det en reell krigsrisk 1905? Øystein Sørensen försöker skissa ett kontrafaktiskt krigsförlopp men menar att ett lika troligt förlopp hade varit att man kommit över denna kris som andra. Roald Berg konstaterar att militären inte ville ha krig. Svensk och norsk militär hade, trots ordkriget, åren före unionsupplösningen samarbetat allt närmare mot en upplevd rysk fara, och norska militärer hade gjort helt klart för politikerna att Norge aldrig kunde vinna ett krig mot Sverige. Som Stråth i sin bok konstaterar fanns ändå krigsriskerna där om någon hade gjort ett misstag. En nervöst avtryckarfinger vid gränsen kombinerat med en nationalistisk folkstämning var en större fara än några få svenska högerpolitikern.

Fast hade inte stormakterna då tagit de nordiska staterna i örat? Gunnar Åselius konstaterar att den fredliga unionsupplösningen setts som ett bevis på nordisk kompromissvilja och allmän förträfflighet, men visar övertygande hur händelserna nära följdes av stormakterna som inte ville ha krig. Visserligen hade, som känt, kejsar Wilhelm en hög profil i norr och var ofta personligen på plats, men hans försök att tillsammans med den ryske tsaren utnyttja krisen stoppades av utrikesledningarna i Berlin och Petersburg. Unionskrisen blir på det sättet ett tecken bland flera på hur den furstliga utrikespolitiken höll på att förlora terräng i Eu-

ropa. Åselius framställning öppnar stora perspektiv och är också njutbar läsning som en elegant pastisch på äldre diplomatisk historia. Det är trevligt att få läsa en nyskriven mening som "Det var därför sannolikt med viss besvikelse kejsar Wilhelm styrde ut från Gävlebukten"!

En annan aspekt av den politisk-militära krisen var att det behövdes ordentliga underrättelser om vad fienden höll på med. Björn Gäfvert visar i sitt bidrag att detta faktiskt innebar det organiserade svenska spioneriets födelse. Militären drog många lärdomar om underrättelseverksamhet av unionskrisen, bland annat om vikten av kvinnor som uppgiftslämnare. Kvinnorna och unionskrisen behandlas i två bidrag av Ida Blom och Ingrid Hammar. Grundläggande visade sig nationell solidaritet och politisk följsamhet viktigare än könsidentitet för ställningstagandena, och förhållandet mellan kvinnorörelserna i de båda länderna försämrades avsevärt av unionsupplösningen.

Förutom de nämnda bidragen innehåller volymen också artiklar av Sune Jungar om finländska ställningstaganden, av Carsten Due-Nielsen om Danmark och tronföljdsfrågan, av Evert Vedung om den norska folkomröstningen, som faktiskt var den första i Norden, av Dag Thorkildsen om kyrkans tydliga genska blygsamma roll i händelseförloppet, och av Rolf Danielsen om rättsliga och konstitutionella aspekter på unionsupplösningen.

### Goda och mindre goda grannar

Medan antologin som fokuserar på 1905 åtminstone hålls samman av unionsupplösningens förlopp spretar den om de svensk-norska kontakterna åt många håll. Dess tyngdpunkt är dock förbindelser under och efter upplösningsskedet, medan det bara är Jan Eyvind Myhres empiriska genomgång av svensk invandring i Norge under 1800-talet som håller sig på unionstiden. Annars är det de mer eller mindre lyckade försöken under 1900-talet att lappa ihop såren efter brottet som dominerar.

Något som återkommer i flera bidrag är den bestående obalans mellan Sverige och Norge som upplösningen skapade. Matti Goksøys idrottshistoriska exempel har redan nämnts, och han menar att detta speglar breda före-

ställningar i samhället av norsk underlägsenhet och självhävelsebehov. Hos kungahuset fanns kylan kvar så länge kung Haakon levde, som Dag Hoelseth visar, men bröllopet 1929 mellan kronprins Olav och prinsessan Märtha av Sverige var ett viktigt tecken på att försöningen till det yttre, och väl i den yngre generationen också till det inre, hade inträtt.

Det under 1800-talets slut spirande praktiska nordiska samarbetet – som växte sig starkt när den politiska skandinavismen hade gått över i en mer pragmatisk – avlöstes enligt Ruth Hemstad av en "nordisk vinter" fram till första världskriget. Men idéerna dog inte ut och Francis Sejersted understryker här som i sin bok hur tanken om skandinaviskt – han begränsar sig just till Sverige, Norge och Danmark – ekonomiskt samarbete hela tiden arbetat sig fram och nått betydande praktiska resultat trots de spektakulära fiaskona med Nordek, Volvo-affären, Telia-Telenor-affären osv. Varje fiasko ska i själva verket ha banat väg för en ny väg av mer pragmatiskt samarbete.

Något som tveklöst utgjorde en ny belastning för det svensk-norska samarbetet andra världskriget. Kung Haakon och statsminister Nygaardsvold satt i London och skar tändar av ilska över utebliven svensk förstärkelse, som Stig Ekman skildrar i sin rekapitulation av de båda ländernas olikartade vägar genom kriget. Relationerna måste enligt Ekman beskrivas i termer av kris. Men medan denna kris skapade ny bitterhet på norsk sida var Norge för Sverige inte längre en viktig partner att jämföra sig med. Den asymmetriska minnespolitiken i de båda länderna diskuteras av Peter Aronsson i ett idérikt men något vildvuxet bidrag.

Roald Berg har en av de mest originella vinklingarna i projektet genom att studera själva gränsen mellan Norge och Sverige. Han visar hur den i praktiken under 100 år, från 1814 till 1914, var totalt demilitariserad utom just de få åren före unionsbrottet då normännen anlade gränsfästningar. Desto viktigare blev den med tiden som identitetsmarkör. När finnskogsborna på båda sidor om gränsen på 1820-talet ansökte om att få bilda en gränsoverskridande finskspråkig församling blev detta bestämt avvisat. Resurskonflikterna kring gränsen blev fler och den stora knäckfrågan i Karlstadsför-

handlingarna kom ju också att bli i vilken grad samerna med deras renar hade rätt att över-skrida den, som Lennart Lundmark behandlar i en kort resumé av samepolitikens roll i unionsupplösningen. Som Berg framhåller var det ändå först 1928–30 som man gjorde en genomgång av gränsen meter för meter och ersatte det gamla gränsläggningen från 1766 med en mer exakt gräns.

Från de olika gränsrösena rör vi oss vida i tid och rum i Gunnar Åselius skiss över den skandinaviska halvöns geopolitiska förutsättningar under de senaste tusen åren. Den sortens makrohistoria brukar framkalla min skepsis men Åselius balanserar mellan konkretion och stora linjer på ett läsvärt sätt. På ett övergripande plan menar han att halvöns säkerhetspolitiska läge har bestämts av varandra avlösande Stormakt Väst, Stormakt Syd och Stormakt Öst, och deras inbördes relationer och styrkeförhållanden. På ett mer operativt plan menar han att större delen av Skandinavien är rent topografiska skäl alltid varit ett svårt område att föra krig i. Trots den moderna logistiken gäller detta grundläggande än idag, som han menar att t.ex. Sovjetunionens stora svårigheter under vinterkriget visar. Detta gav många konstanter i de taktiska dispositionerna, t.ex. svenskarnas behov av atlanthamnen Trondheim från 1600-talet till det dolda svenska Nato-medlemskapet. Strategiska faktorer har alltså växlat genom historien, medan de taktiska har hållit sig lika fasta som den fennoskandiska urbergsskölden – allt enligt Åselius djärva och tankeväckande skiss.

Utom de bidrag jag redan lyft fram diskuteras här sociallagstiftningssamarbetet av Peter Johansson, arkitektur och design ("socialestetikk") av Christine Myrvang och tysk politik visavi Sverige-Norge av Stefan Gammelien. Man tar ingen skada av att läsa någon artikel i denna bok, lika lite som i den andra antologin, men nyhetsvärdet varierar starkt.

#### En rik historisk skörd

Det är sällan historiska jubileer ger en så rik forskningsmässig skörd som 1905-firandet har gjort. Förutom de här diskuterade verken har flera andra böcker kommit ut. Man kan naturligtvis vara kritisk och ett mer samlat grepp

kunde ha varit önskvärt i projektantologierna. Men vårt vetande om mycket kring både unionen och norsk-svenska förbindelser i allmänhet har utan tvekan utökats. Alla bidrag har, som nämnts, inte karaktären av ny forskning, men det är också viktigt att tidigare resultat och synpunkter nu finns presenterade samlat.

Med Stråths bok har vi äntligen fått en kvalificerad historik över unionen och också pregnanta teser både om dess utveckling och inte minst om nationalismens framväxt under det sena 1800-talet. Den största förtjänsten hos Stråth tycker jag är hans framlängesperspektiv, där 90 års historiska utveckling inte döms efter vad som hände det 91:a året. Och med Sejersteds bok har vi fått både en framstående demonstration av komparationens nytta och begåvats med den första kvalificerade syntesen över svensk 1900-talshistoria. Naturligtvis kan man vara sakligt oenig med båda författarna på många punkter men man kan inte komma förbi att de har levererat genomtänkta teser som framtida forskning måste förhålla sig till. I Norge behövs knappast påminnelser om unionens och unionsupplösningens betydelse. Om denna nya forskning kan göra något åt den svenska minnesförlusten är mycket vunnit. Svensk historia behöver också en unionstid.

*Harald Gustafsson*

## Sweden and Visions of Norway. Politics and Culture 1814–1905

*H. Arnold Barton*

SOUTHERN ILLINOIS UNIVERSITY PRESS,  
CARBONDALE/EDWARDSVILLE 2003, 227 s.

H. Arnold Barton, professor emeritus vid Southern Illinois University Carbondale, har under lång tid varit en av de ledande experterna på skandinavisk historia i USA. I god tid inför 2005 års hundraårsfirande av unionsupplösningen utkom hans breda skildring av norska politiska och kulturella influenser i Sverige under unionstiden 1814–1905. På så sätt blev hans bok den första i en så småningom ganska strid ström av böcker kring unionsfrågan.

Barton är av svenskt ursprung. Farföräldrar-



na lämnade fäderneslandet under senare delen av 1800-talet. I flera böcker har Barton analyserat främst svensk-amerikanska förhållanden. Bakgrunden är väl lämpad även för unionsstudien. Å ena sidan finns ett utanförperspektiv som kan ge infallsvinklar som skildringar från hemmaplan inte ger (inklusive kompletterande information t.ex. om amerikanska reaktioner på unionsfrågan), å den andra är Barton genom sina skandinaviska språkkunskaper och gedigna inläsning i svensk och norsk forskning lika väl rustad för en närkamp med arkivmaterialet som inhemska svenska eller norska historiker.

Bokens struktur är enkel. Den första delen behandlar politiken – vägen till unionen, visioner om medborgarskap samt unionens gyllene tid kring seklets mitt som senare efterträddes av dess nedgång och fall. Den andra delen rör det kulturella området, något som utan tvivel har samma dignitet som politiken under 1800-talet med dess skapande av identiteter och nationella kulturmönster.

Barton koncentrerar sig alltså på de norska influenserna på Sverige, inte den motsatta färdvägen. Det rör sig om de krafter och tidsströmningar som under 1800-talet alltmer färgade politiken och kulturen i hela västvärlden, nationellt självbestämmande och demokrati. Att de norska impulserna – riksdagsinflytande, demokratisering, folkelig kultur gentemot ämbetsmannakulturen – vann gehör i Sverige berodde ju till stor del på att svenska radikaler och liberaler ansåg sig ha samma motståndare som de norska bönderna och liberalerna i venstre (och dess föregångare): ämbetsmannastaten, aristokratien och kungamakten. Idé-spridningen fick både sin utgående kraft och sin jordmån i den rådande tidsandan, även om motståndet länge var starkt.

Även i mer konkreta sakfrågor har historiker som Göran B. Nilsson och andra tidigare påvisat ett norskt inflytande på Sverige, t.ex. på kommunalförfattningarna 1862 och fattigvårdsförordningen 1871. Senare kom också folkrörelserna att spira i Sverige tack vare idéer från Norge. Det gällde både nykterhetsrörelsen och frikyrkorna (som pingströrelsen). Det betyder inte att idéerna var genuint norska. Lika ofta kom de från kontinenten men Norge fick rollen av transferland.

Den norske historikern och arbeiderparti-politikern Halvdan Koht skrev 1947 om Norges hjälp till svensk demokrati. Utan tvivel är detta riktigt. Samtidigt kan man som Barton, och kanske ännu mer tydligt, framhäva den betydelse unionen fick för Norges demokratiska utveckling. Inom ramen för detta främst säkerhetspolitiska arrangemang utvecklades folkliga rörelser, mognade politiska institutioner och skapades en nationalkänsla. Även om det är lite svårsmält för traditionell norsk självbild var unionen en förutsättning för demokratin, även om den i ett senare skede kom att bli ett hinder.

Barton har åstadkommit en bred skildring av hur svensk självbild möter det norska under unionstiden. Med stor sakkunskap friläggs ett fascinerande mönster, grundat i samtidens kulturella och politiska klimat. De stora linjerna finns hela tiden med, även när gestalter och händelser lyfts fram. Ett väl avvägt bildavsnitt i bokens mitt anknuter väl till de politiska och kulturella strömningar som avhandlas i texten.

En bok med motsatt perspektiv – svenska idéers inflytande i Norge – skulle naturligtvis också kunna skrivas. Men då troligen möta mer av kontroverser i Norge. Unionsanhängarna blev 1905 historiens förlorare och kunde stämpas som onationella. Jubileumsarrangemangen under 2005 gav prov på att unionen och det svenska inflytandet fortfarande är känsligt. I vissa grupper knyts gärna en bergfast syn på unionens förtryckande karaktär samman med en lika starkt negativ syn på dagens EU. ”Stem nei til unionen”, som det dubbelbottnade slagordet klingade i Norge vid EU-omröstningen 1994.

*Torbjörn Nilsson*

## Hedersmord. Tusen år av hederskulturer

*Kenneth Johansson (red.)*

HISTORISKA MEDIA, LUND 2005, 226 s.

På våren 2002 kränktes min ära när jag anklagades för storsvenskhet och rasism. Jag erfor en märklig känsla av skräck och skam, lite som

när jag var liten och glatt kommit inspringande med en gåva, men fått en örfil. Vad hade jag nu ställt till med? Vad hade jag gjort?!

Jag hade tagit till orda offentligt efter mordet på Fadime Sahindal, provocerad av Gudrun Schyman som bara några dagar efter dottermordet förklarar att det här inte var värre än andra mord på kvinnor, svenska kvinnor, begångna av svenska män. Det var samma patriarkala strukturer här som där, framhöll hon – hade inte genusforskningen själv framhållit kvinnounderordningens generalitet? Utifrån denna generaliseringsnivå blev den konkreta händelsen tolkad: man – kvinna. Inte far – dotter. Hon använde samma metod som en del marxister under 60-talet. De skapade ett slags generell likhet genom att hävda att det var samma kapitalistiska förtryck här – t.ex. i Sverige, trots arbetarrörelsens mångåriga reformarbete som skapat hyfsade villkor för arbetstagarna – som där, t.ex. råkapitalistisk utsugning i gruvorna i Sydafrika. Varför betona skillnader? Varför inte se likheter?

Men jag betonade skillnadens betydelse. Så fick ändå inte genusteori användas och förgrivas. Nog var det väl rimligare att tro, att kvinnors frihet och möjligheter är vidare om svensk jämställdhetsdogm råder, än en hederskulturell ordning, där maskuliniteten är direkt kopplad till kvinnors kyskhet?

När jag kom in i debatten på våren 2002 hade den pågått ett par år. Den analyseras i antologin *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer* (Lagerbringbiblioteket) med Kenneth Johansson som redaktör. Det är fyra år senare, debatten har blivit lite klarare, ställningarna inte lika hårda. Ändå präglas hela antologin av samma nervösa tassande kring denna problematik som då och jag förstår att de känner som jag kände, då, på våren 2002: Hjälp, säger jag fel? Vågar jag tycka?

Den styrande frågan som fått igång projektet lyder i all enkelhet: har detta slags våld, där en fader eller en broder eller annan manlig släkting, tagit livet av en dotter eller syster därför att hon överträtt, eller ansetts ha överträtt, den sexualkodex som styr som bygger på en kyskhetsmoral där kvinnors beteende är kopplat till mannens ära, att äran kräver mord och att det finns acceptans inom gruppen för handlingen

– har sådant våld även förekommit i de nordiska länderna tidigare i historien? Varför ställs den frågan? Och varför får jag intrycket av att många av antologins författare gärna hade velat svara ja på den frågan? I stället blir svaret ett ovedersägligt nej.

Nej, trots forskarmödor finner man icke motsvarande sexualkodex, motsvarande hedersbeteende i förhållande mellan far – dotter i källorna till äldre nordisk historia. Där kommer givetvis frågan: "Hvorför ikke?" som också är den norske historikern Erling Sandmos rubrik på hans inledande artikel. Svaret ska sökas, menar Sandmo, i en långvarig kulturell nedärvd tillit till staten och de offentliga myndigheterna. Det är de offentliga myndigheterna som försvarar äran, som straffar lösaktiga kvinnor och kränkande män. Det är staten som tar äran från människor – och som kan ge den tillbaka till dem. Tilliten, menar han, är så gammal och så kulturellt och historiskt mättad att den kan vara nästan otillgänglig för andra.

"Även om ett relativt likartat hederstänkande råder kring kravet på kontroll av kvinnans sexualitet, kan vi i den norröna kulturen inte alls finna exempel på hedersrelaterat våld mot kvinnor." skriver t.ex. Fredrik Charpentier Ljungqvist i en studie av isländskt material före 1300-talet. Våldtäkter uppfattades som kränkningar, som i första hand riktade sig mot kvinnans närstående man/män. Någon kyskhetskultur finns däremot inte före senmedeltiden. Kvinnans värde kopplades således inte till hennes kyskhet varför motiv för hedersmord inte förelåg.

I Kenneth Johanssons bidrag som behandlar diskussionerna i den stora lagkommissionen som arbetade fram 1734 års lag, kommer vi rakt in i debatter och diskussioner om ära och rätt. Ratio börjar styra gentemot dogma, menar Johansson och ger prov på deltagarnas resonemang, t.ex. i frågan om fader har rätt att göra dotter arvlös om hon begått lägersmål, en konkret och jämförbar fråga: "Jo, menade man, om en dotter gifter sig med en ärlig, god och redlig man vore det fel att hon skulle mista sitt arv. Ty om hon gifter sig 'ärligen, skemmer hon ingen familie som den lönskeläger giöra', menade man." Tillyttermeravisso visar Johansson att även om det så sent som vid 1700-talets bör-

jan – och förmodligen också långt senare – i Sverige kunde insinueras att man under vissa omständigheter hade anledning att bedöma mäns dödliga våld mot kvinnor med förmildrande omständigheter för handen, "har aldrig detta betraktelsesätt fått genomslag i juridiken eller i juridisk praxis på så sätt att man öppet kunnat tala om det".

Eva Österberg för in barnmordet, kvinnors skam och kvinnors brott i denna komplexa historia. Men logiken är annorlunda. Man såg förvisso inte mildare på sådana dåd. Och hon mördar inte för att rentvå familjen, släkten, från skam, utan för att slippa den själv. Inte heller har Österberg kunnat finna förmildrande omständigheter för en fader om han dödat sin dotter för att hon tagit sig sexuella friheter eller vägrat att gifta sig med den han ville. Ty trots att husagan var tillåten var det förbjudet att utöva den med agg, hämndgirighet och utan måtta. Mord och dråp försvarades inte av samhället.

Normer, påminner Österberg, tillhörde inte en specifik grupp i samhället som måste ta saken i egna händer när någon bryter emot dem. Tvärtom. En stark statsapparat står bakom normerna, med stränga straff om någon bryter emot dem. Det var dödsstraff för s.k. dubbelthor = då båda parter var gifta men inte med varandra, i bland också vid enfalt hor = då en av parterna var gift. Det blev dryga bötesstraff och/eller plågsamma kroppsstraff om man låg med varandra före trolovning och kvinnan blev med barn. Staten straffar, "familjegruppen behövde därmed inte själva agera".

Övertygande driver Österberg därför analysen att statens ingripande och lagens inriktning på individer ganska tidigt i den svenska och nordiska historien är avgörande i sammanhanget: att hedersvåld inte varit nödvändigt i ett samhälle där den hegemoniska värdestrukturen och normen upprätthållits kraftfullt med statens hjälp. All utomäktenskaplig sexualitet var kriminaliserad i Sverige ända fram till 1864, påminner oss också Marie Lindstedt Cronberg om i sin artikel om dagens hedersmord kontra nordiska kvinnors historia från 1600- till 1900-tal, som också hon konstaterar att brist på direktkoppling mellan manlig heder och kvinnlig dygd.

Den svenska (nordiska) manliga äran – så tycks källorna ganska samstämmigt säga – lig-

ger i att vara ordfast, ärlig, pålitlig, att sköta sitt arbete och sin uppgift. Ärlighet, menar Sandmo i en avslutande betraktelse över temat ära, var viktigare och mer betydelsemättat än i dag. Att vara ärlig var inte bara att inte tala osanning, utan att handla utan svek, att fylla sin sociala funktion utan att överskida den. Om detta är något som även gäller kvinnor är vanskligare att hävda. Har kvinnor heder och ära eller är det bara ärans skugga, skammen, som tillhör könet? Och skammen sitter även i den här kulturen liksom i de s.k. hederskulturerna mellan kvinnans ben. Blygd heter det ju också.

Men hennes "blygd" är inte kopplat till hans manlighet på ett så direkt sätt som i de kulturer där fäder, farbröder, söner drivs att slå ihjäl den blygdbefläckade. Dramatiskt uttrycker en annan av antologiförfattarna, Rasool Awla denna slags manlighet: "Uppgiften att övervaka, kontrollera och värna sina närmaste kvinnors kyskhet och sexualitet är den absolut viktigaste och tyngsta livsuppgiften för män i kyskhetskulturer. [...] Den del av hedern som är kopplat till kvinnans sexualitet, *ird* [arabiska] eller *namus*, [kurdiska, turkiska, persiska] är det absolut högsta, dyrbaraste och käraste mannaen har i livet. Hedern är till och med viktigare än själva livet."

Så tycks inte manlighet byggas i de nordiska kulturerna. Kvinnans blygd ska hon värna själv och skammen är hennes egen som hon kanske måste dränka sig för eller mördra sitt barn för. De verkar finnas något mer "frikopplat" över detta nordiska par i historien i denna fråga. Ett mer energiskt genusteoretiserande kunde kanske hjälpa till med att svara på den dubbla frågan "varför": varför mördra en dotter, varför inte mördra en dotter? Och det tycks mig uppenbart att leta efter svaret i de olika manligheter som utvecklats. Den nordiska maskuliniteten tycks vara mer homosocial, en affär män emellan.

Kyskhetskulturs manliga heder som kvinnan hjälplöst måste värna riskerar onekligen att extremisera maskulinitet i olika situationer av utanförskap. Det är en analys som passar väl in i den tes som drivs i antologin, ty den starka gemenskap och det ansvar för normer och lagar som staten tog innebär onekligen en inneslutning. Den omfattningen var nog så hård, men den hotade inte den ömtålighet som manlighet är byggd av.

ett bidrag i antologin står ut i förhållande till de andra. Det behandlar en annan problematik, den om relationen mellan hedersmord och islam. Författaren, Rasool Awla, ställer frågan om det finns "stöd för våld mot kvinnor överlag och bestraffning av för- och utomäktenskapliga sexuella förbindelser i islam? Kan man ge islam skulden för hedersmord?"

Awla ryggar inte för frågans känslighet och uppehåller sig medvetet enbart vid islams negativa förhållningssätt till kvinnan. Det blir en text man läser med alltmer uppspärrade ögon. För den som inte kan sin Koran, eller sitt Gamla Testamente, är det som att lyssna till röster och viskningar från en verkligt förgångentid av oskrymd brist på föreställningar om mänskligt värde, och framför allt om kvinnors värde. Det finns mängder av texter som legitimerar och föreskriver våld mot kvinnor och bestraffning av s.k. otukt (och själv undrar jag lite barnsligt över vad kvinnorna som kommer till paradiset ska göra).

Men Awla är också tydlig i sin analys av det icke-existerande sambandet mellan islam och hedersmord. Islam, tycks han säga, skapar samma normativa komplexitet som t.ex. de nordiska staternas normativa lagar – dem man icke överskrider för privata hedershänder, sådana mord är illegala. Svaret på frågan varför det trots undantag ändå är flest muslimer som utövat denna extrema form av maskulinitet ser han som ett resultat av att islam föddes in i ett mycket patriarkaliskt samhälle och att kvinnosynen är en olycklig kombination av två kvinnofientliga ideologier. Islam och patriarkalismen förstärkte varandra.

Men samtidigt finns praktiken framför allt i länder där islam är stark, och islam, säger Awla, är inte en religion som utövas privat, utan ett system, komplett med regler för livets allehanda mångfald, både i det privata och i det offentliga livet. Svaret på frågan kanske måste sökas inte bara i texterna, utan i praktiken, för att bättre förstå hur islam samhandlar med patriarkalismen. Något uppgivet slutar Awla med att konstatera att "[d]et kanske är meningen att det ska vara komplicerat och att det ska få vara det." Men han har klart tagit ställning i antologins fråga om relationen mellan hedersmord och mord som begås av nordiska män mot nordiska kvinnor. Det

är skillnad, skriver Awla, därför att det inte sker i affekt, det sker på grund av en idévärld och förlorad familjeheder; det är inte bara männens rätt utan också deras skyldighet att döda och det finns en uppsättning moraliska och kulturella principer som legitimerar hedersmord.

Där skiljer han sig markant mot framför allt etnologen Simon Ekström, som i ett inledande kapitel säger sig analysera debatten i Sverige i samband med morderna på Sara, Pela och Fadime. Men bakom den förmenta vetenskapligheten rör det sig om en partsinlaga för den kulturrelativism som redan förorsakat så mycket elände, framför allt för flickor i samma situation som de tre var i innan de mördades. Det är en lömsk text som skulle kunna användas i en metodövning i modern källkritik: hur spår tendenser? Kolla ordval, kolla verben! Kolla vilka som citeras, vilka som refereras, vilka som får utrymme, osv. Jag överläter det med varm hand åt läsarna eller framtida studenter. Synd bara med en så markant bias i en så viktig fråga.

*Yvonne Hirdman*

## Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria

*Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg, (red.)*

NORDIC ACADEMIC PRESS, LUND 2005,

341 s.

Antologin *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria* menar att föreställningen om att våldet ökar i samhället är ett nutids- och framtidsscenario. Författarna vill problematisera denna föreställning genom att undersöka de långa linjerna när det gäller synen på våld. Hur har våld utövats och av vem? Vem har utsatts för det? En ambition är att problematisera hur vi traditionellt har sett på våld: män som utövare och kvinnor som offer. Antologin har ett kulturhistoriskt synsätt som innebär att både det fysiska utövandet av våld och det symboliska våldet får utrymme.

Antologin är indelad i tre delar och fjorton författare bidrar med femton artiklar samt en inledning. Merparten av skribenterna är histo-

riker knutna till Lunds universitet. Delarna heter "I familjens våld", "I krigets våld" och "I be-greppens våld". Inledningen är skriven av Eva Österberg och Marie Lindstedt Cronberg. Den andra delen är mest omfattande. I den skriver åtta författare. Tidsmässigt behandlar antologin historien från mitten av 1600-talet till och med andra världskriget. Det är främst svensk empiri som ligger till grund för diskussionerna, även om Grekland och Palestina finns med som geografiska områden och den svenska synen på ryska revolutionära kvinnor diskuteras.

Avsikten med de tre avdelningarna i boken är att ställa det våld som utövas inom familjen – och ofta förtigs – mot krigets våld. Det senare våldet har och hade ofta påtagliga konsekvenser för kvinnor – både i hemmet och i of-fendligheten. Till detta kommer en ambition att problematisera synen på våld och kvinnor på ett mer övergripande teoretiskt plan. Dock dominerar den del som har krig som tema. I den lyfts framför allt kvinnor som individuella aktörer fram: personer som inte tidigare upp-märksammats för sina insatser, framför allt för fred. Flera av författarna har kanske inspire-rats av vad Eva Helen Ulvros kallar för histo-rikernas ansvar "att levandegöra dessa aktörer, att lyfta fram dem ur skuggorna". Här berättas flera läsvärda historier om enskilda kvinnor. Despina Tzimoulas artikel visar hur den gre-kiska barnboksförfattarinnan Penelope Delta, hägkommen som en av Greklands största pa-trioter, både lyckades skriva barnböcker ful-la av blodiga exempel på krigshandlingar och våld, där hatet mot andra nationaliteter är tyd-ligt, och samtidigt som person vara mot våld som uppfostringsmetod. Genom sitt exem-pel visar Tzimoula hur våld och nationalism är starkt genuskodat och hur pojkar bör vara lo-jala patrioter och villiga att dö för sin nation. Flickor/kvinnor bör vara beredda att både off-ra sig själva och sina män och barn (söner). En fråga som inte ligger inom artikelns syfte, men som jag ändå ställer mig, är hur de barn som läste Deltas böcker under det tidiga 1900-talet upplevde dem? Lärde de sig "heroisk nationa-lism och offervilja," vilket var Deltas syfte? El-ler blev de så rädda att de inte kunde sova?

Barn figurerar i flera av artiklarna i de-len "I familjens våld". De finns i bakgrunden

som vittnen till våld eller som utsatta för våld, och de finns som vuxna barn som utövar våld mot sina föräldrar. Eva Bergenlöv diskuterar hur uteslutande ogifta kvinnor kunde definie-ras som barnamördaren under 1600- och 1700-talen. De gifta kvinnor som dödade sina barn sågs istället som sjuka. Som Bergenlöv påpe-kar måste man i sammanhanget komma ihåg att sexuellt umgänge utanför äktenskapet an-sågs som syndigt, och fördömdes i både civil och kyrklig lagstiftning. Barnamord sågs som ett särskilt brott i juridisk mening, dvs. annor-lunda än mord och drap på en vuxen person. Således fanns en "logisk" förklaring till att ogif-ta kvinnor dödade sina barn: de hade begått en synd som de försökte dölja. Samma förklaring fanns inte att tillgå när gifta kvinnor dödade sina legitima barn. Sådana kvinnor kunde inte anses vara vid sina "fulla förstånd". Detta är en intressant iakttagelse: tendensen att patolo-gisera det som vi omöjligt kan förstå som del av ett mänskligt beteende, är något som inte minst blir påtagligt när det handlar om våld mot barn.

När det gäller kvinnor som offer för våld tolkar Marie Lindstedt Cronberg övertygan-de ett rättsfall av hustrumisshandel från 1873 som ett exempel på ritualiserat våld. Hon vi-sar hur manlig överordning och kvinnlig un-derordning befästs genom ett återkommande våldsinslag i relationen. Fallet är mycket bru-talt, med exempel både på fysiska och psykiska övergrepp. Möjligen våldtogs kvinnan, men våldtäkt inom äktenskapet var inte ett brott i lagens mening under denna period och upp-märksammades alltså inte i rätten. Lindstedt Cronberg påpekar att fallet i sig är ovanligt då inte heller hustrumisshandel förekom ofta som rättssak. Påföljden blev särskilt sträng och do-maren tog hänsyn till det samlade våld, som enligt vittnen och kvinnan själv, pågått under en längre period. Här finns intressanta paral-leller att dra till dagens lagstiftning om våld mot kvinnor: möjligheten att väga in det sam-lade våldet och kränkningarna över tid i brot-tet vilket kan påverka strängheten på straffet. Just detta var ett nytt och unikt inslag i den lag-stiftning om *Kvinnofrid* som kom 1999. Lind-stedt Cronbergs fall visar också, i motsats till forskning som hävdar att kvinnor kan undvika

manligt våld genom att inte undergräva mannens maskulinitet, hur det ”historiskt betraktat inte funnits någon kvinnlig position som varit tillräckligt underordnad för att tillfredsställa män med behov att dominera”.

Antologin avslutas med delen ”I begreppens våld” där författarna i fyra olika texter på ett eller annat sätt knyter an till våld. Intresseväckande är Eva Österbergs iakttagelser och diskussion av hur både civilisationsteoretikern Norbert Elias och kritikern Hans Peter Duerr exkluderar eller stereotypiserar kvinnor i sin diskussion om civiliseringen av samhället.

Mycket intressant ny empirisk kunskap lyfts fram i antologin och den är på många sätt läs- värd. I en antologi där de olika bidragen trots allt är så vitt skilda (vilket också påpekas av redaktörerna) men där boken som helhet vill utmana och problematisera ett dikotomt tänkande kring krig och kön – och alltså våld – hade det dock varit önskvärt med en avslutande artikel som länkat de olika artiklarnas resultat till varandra och ytterligare fördjupat det sammanlagda resultatet. Hur problematiseras synen på våld om vi får reda på att även kvinnor utövade våld i krig och i nära relationer? Vad betyder det, historiskt och idag?

*Yvonne Swanström*

## Herrgårdsspöken

*Peter Ullgren*

WAHLSTRÖM & WIDSTRAND, STOCKHOLM

2004, 304 s.

Onda slottsfruar som går igen efter döden, spökande adelsmän med klapprande träben, illavarslande vita damer som skugglikt sveper genom salongerna, välnader inmurade i väggar och i slottstorn, spökhundar med blodtörstiga gap, mystiska droskor som glider fram i nattens mörker... Peter Ullgrens *Herrgårdsspöken* innehåller smakprov på det mesta ur spökhistoriegenrens digra flora av övernaturliga och skräckinjakande väsen. Författarens syfte är dock inte främst att framkalla kalla kårar längs läsarnas ryggrader utan att lyfta fram spökhistorierna som ett kulturhistoriskt undersökningsobjekt. Ullgren vill sätta in spökerierna i ett historiskt

sammanhang och analysera dem som uttryck för kulturella och sociala förhållanden i de miljöer där historierna uppkom och traderades. Varför har de berättats, för vilken publik har de varit ämnade, vilket syfte har de tjänat? Fokus i undersökningen ligger på just herrgårdsspöken, en egen genre inom spökhistoriernas berättartradition som enligt författaren väl förtjänar att lyftas fram. Berättelser om herrgårdsspöken har i flera sekler förmedlats såväl i litterära som i mer folkliga sammanhang och förmår att egga fantasin också hos den nutida publik som annars i allmänhet förhåller sig skeptisk inför det övernaturligas existens.

Herrgårdsmiljön har spelat en viktig roll i det svenska samhället och har därför naturligt gett upphov till en rik repertoar av muntligt och skriftligt traderade berättelser, varav spökhistorierna utgör en betydelsefull del. Ullgren spår dessa herrgårdsspöken i ett omfattande och rikt varierat källmaterial – brev, dagböcker, folklivsuppteckningar, litteratur, film, dagspress, veckopress etc. Tyngdpunkten i hans undersökning ligger på tidsperioden från 1600-talet och framåt, med syfte att visa på förändringar i spökhistoriernas funktion. Ullgrens intresse riktas främst åt hur historierna förmedlats och ”hur flera olika traditioner bidragit till att forma den moderna bilden av herrgårdsspöken”. Fokus ligger alltså på hur dagens spökhistorier vuxit fram ur det förflutnas berättelser, såsom de kan rekapituleras genom källmaterialet.

I bokens bakgrundskapitel redogörs översiktligt för en mängd skilda ämnesområden, som exempelvis modern spökteori, den svenska herrgårdsmiljön samt diverse religiösa, vetenskapliga och litterära strömningar både i Sverige och internationellt under den aktuella tidsperioden. Undersökningen är sedan disponerad i tre större delar, varav den första delen avhandlar spökande herrgårdskvinnor. Här går Ullgren igenom de folkligt etablerade sägnerna om så kallade pintorpafruar, ondskefulla kvinnor ur de högre stånden som efter sin död vankar runt som osaliga andar på olika herrgårdar runt om i landet. I bokens andra del presenteras diverse spökföreteelser och spökkarakterer på svenska slott och herrgårdar. I bokens avslutande del drar författaren sedan ihop trådarna och ger spökhistorierna en kontextuell in-

ramning, där bland annat kön och klass lyfts fram som viktiga faktorer i förståelsen av spökhistoriernas sociala och kulturella funktion. Historierna har haft en moralisk dimension, har fungerat som en sorts ventil för att få uttrycka indignation över sociala orättvisor och maktmissbruk. Samtidigt har de också fungerat i konservativ riktning, då de människor som i sin levnad ansågs ha överträtt gränserna för det accepterade och normgivna – kärlek över klassgränser, utomäktenskaplig sexualitet och så vidare – kunde dömas till en evig existens som kringirrande och botgörande spöken. Kampen mellan ont och gott och tillvaron efter döden har varit viktiga existentiella frågor som har aktualiserats av spökhistorierna.

Historierna om herrgårdsspöken moderniserades under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, influerade av romantikens fascination för det övernaturliga samt den gotiska skräckromansens litterära genomslag. Under industrialiseringen upplevde de svenska herrgårdsspökerna en renässans, vilket Ullgren tolkar som en följd av de hastiga samhällsförändringar som präglade perioden och som skapade en allmän oro och osäkerhet – uppsplittringen av landsbygden och därmed också av herrgårdsmiljöerna, urbanisering, sekularisering och så vidare. I perioder av normlöshet och uppbrott uppstår behov av andligt och existentiellt sökande. Den folkliga kulturen och dess traditionella föreställningsvärld uppvärderades vilket bidrog till en sammansmältning av de muntligt traderade spökhistorierna och den litterära spökgenren. De folkliga sägnerna om herrgårdsspöken vann på så sätt inträde i den moderna spökhistoriekulturen. Enligt Ullgren fyller spökhistorierna fortfarande en funktion i det moderna samhället, då de berör viktiga existentiella frågor som vetenskapen inte förmår eller vill svara på.

Peter Ullgren har skrivit en mycket underhållande och läsvänlig bok om herrgårdsspöken. Han meddelar inledningsvis att boken inte är tänkt som en akademisk skapelse – vilket exempelvis innebär att noter saknas – och det är också tydligt att hans ambition varit en annan än den vetenskapliga undersökningen. Det finns förvisso gott om källhänvisningar och referenser i slutet av boken men huvudpoängen har varit ett förmedla en intressant

och fantasieggande inblick i de svenska spökhistoriernas kulturhistoria. Författarens entusiasm går inte att ta miste på, den löper som en röd tråd genom bokens kapitel och bidrar till en välgörande lätthet och otvungenhet i skildringen. Ullgren har samlat in ett fantastiskt rikt och varierat källmaterial och han förmår också att levandegöra detta omfattande material på ett överskådligt och intresseväckande sätt.

Några invändningar som kan ställas i sammanhanget är att framställningen bitvis framstår som ganska osammanhängande och pratig. En frihet i berättandet är visserligen inget som nödvändigtvis behöver vara negativt i en populärhistorisk skildring av detta slag men jag hade ändå önskat en större stringens i disposition och uppläggning. Den röda tråden blir alltför många gånger avbruten av utvikingar och anekdoter som inte alltid passar så väl in i sammanhanget. Ullgrens berättarglädje är nog så sympatisk och stimulerande men den borde kanske ha hållits i något stramare tyglar. Problematiskt är också att det historiska perspektivet ofta känns frånvarande i framställningen. En mängd spökhistorier lyfts fram men ofta diskuteras varken deras upprinnelse eller deras placering i kronologin i tillräcklig omfattning. När berättelserna relateras till sociala och kulturella förhållanden – diskussioner som i sig är nog så intressanta och tankeväckande – sker detta utan någon tydlig medvetenhet om hur dessa samhällsförhållanden förändrats under de senaste fyra seklerna. Det hade också varit intressant om Ullgren velat utveckla spökhistoriernas roll idag i relation till den funktion som de fyllde under 1600-, 1700-, 1800- och 1900-talen.

*Herrgårdsspöken* fungerar trots ovan nämnda brister utmärkt som en populärhistorisk framställning. Herrgårdsspöken lämpar sig ypperligt för en kulturhistorisk exposé av detta slag och Ullgren besitter utan tvivel ett stort kunnande om dessa skuggväsen som hasar omkring på svenska slott och herresäten. Boken är också försedd med fantastiska illustrationer vilket ytterligare bidrar till läsvänligheten. För den spökintresserade – spöktroende såväl som icke-spöktroende – är *Herrgårdsspöken* mycket trevlig läsning.

*Cecilia Riving*

## Öländsk historia. Berättelser om hur det egentligen var

Kurt Lundgren

LINGSTAD BOK & BILD, BORGHOLM 2004,  
410 s.

Kalmar län är det län i Sverige som har haft den mest negativa befolkningsutvecklingen sedan 1880-talet. Landskapet Öland hade knappt 40 000 invånare när de stora emigrationsvågorna började i slutet av 1800-talet. Tusentals ölänningar flyttade till andra delar av världen – i första hand Nordamerika. År 2005 hade Öland cirka 25 000 fasta invånare, men genom turismen ökas befolkningen under sommaren till cirka 250 000. Dessa migrationsrörelser är en viktig del i öns historia. Kring Ölands historia har tidningsmannen Kurt Lundgren sammanställt en volym av framför allt källavskrifter som författaren har samlat under sina mångåriga forskningar om ön i Östersjön. Lundgren har sedan 1980-talet skrivit flera böcker om Ölands och Kalmars historia samt en del om marinhistoria. I Ölandsbladet har hans intresse för det förflutna satt sin prägel på tidningens redaktionella material.

Boken kan i första hand betraktas som en källsamling med analyser och kommentarer till den aktuella historiska kontexten i direkt anslutning. Ämnena täcker alla tänkbara aspekter på den historiska utvecklingen och täcker en tidsrymd från forntid till 1900-tal. Kapitelrubriker är t.ex. "Märklig fornlämning – en öländsk labyrint", "Horns Kungsgård – ekonomiskt fiasko på 1680-talet", "Emigrationen från en öländsk by – Lenstad" och "Öland under krigsåret 1939". Varje kapitel inleds med en hänvisning till de källor som framställningen grundas på. Det är ett imponerande material som Lundgren samlat under sina arkivstudier. De judiciella källorna har genomgåts med noggrannhet liksom den offentliga byråkratins avtryck. I Landsarkivet i Vadstena och på Riksarkivet har de för Öland viktiga källserierna, som domböcker samt länsstyrelsers och andra statliga myndigheters handlingar, excerperats. Lundgrens egen tidning är en viktig källa för ölänningarnas historia.

Ölandsbladet som grundades 1868 är ännu idag Ölands mest lästa dagstidning. I en särskild bilaga kan läsaren ta del av några in extenso återgivna källtexter – den mest omfattande bilagan är om det s.k. skogsupproret i Böda socken vintern 1850 när nordölänningarna på allvar utmanade statens skogsmonopol på Öland som ett antal skogsvaktare vakade över från norr till söder. I övrigt finns material om guldhalskragen som hittades i Färjestaden 1860 samt kvarnkommissionens av år 1697 redovisning av alla kvarnägare i Ölands norra mot. Kvarnen är ju än idag en symbolbyggnad för Öland.

Det är inget vetenskapligt verk som Lundgren har skrivit. Det vägleds inte av någon genomgående teori eller metodik. Undertiteln slår dock fast att detta är "berättelser om hur det egentligen var", vilket är ett stort anspråk när man studerar historia. Däremot kan man skönja författarens politiska preferenser i några kapitel vilket stör framställningen. Detta gäller t.ex. den intressanta redogörelsen för ölänningarnas deltagande i bondetåget 1914 och närläsningen av Ölandsbladet årgång 1939. Boken är emellertid skriven på en distinkt sakprosa, och de ofta långa källcitatena inramas av goda iakttagelser och analyser där Ölands och ölänningarnas plats i den historiska utvecklingen lyfts fram.

Ölands och ölänningarnas nära relationer till den svenska monarkin är ett genomgående tema: Öland som en kunglig förläning, en region med feodala drag. Förbudet mot skogsavverkning på hela ön, som upprätthölls av statens skogsvaktare, och den s.k. djurgårdsinrättningen, är historiska reminiscenser av detta statliga förtryck. Domstolsprotokollen speglar också dessa återkommande konflikter där folkets behov av vedbrandochvirkesamt viltjaktstred mot kungamaktens dekret om ön som en kunglig domän. Jaktregleringen fanns kvar genom Djurgårdslagen fram till år 1808, men kungligheter som jagar på Öland är en realitet ännu idag.

Sammantaget är boken intressant som exempel på de viktiga lokalhistoriska forskningar som ständigt är under tillväxt i landet. Det ovanliga med Lundgrens monografi är att den spänner över en mycket stor tidsrymd – från den arkeologiska vetenskapens rön om Ölands forntid till vår tids skriftliga dokumentationer.

Mats Johansson



## Århusundersøgelsen – under Det nordiske Ødegårdsprojekt.

Erik Ulsig

AARHUS UNIVERSITETSFORLAG,

ÅRHUS 2004, 125 s.

Tanken på ett nordiskt ödegårdsprojekt lanserades på det nordiska historikermötet 1964, inspirationen kom både från internationell forskning och från intern nordisk. År 1969 satte projektet igång, och den sammanfattande rapporten kom tolv år senare. Varje land publicerade inom projektet sina specialrapporter, den första danska kom 1977, därefter dröjde det till 1989 och 1990, och föreliggande bok är den sista danska – utkommen trettiofem år efter projektet startade. Detta har inte bara nackdelar, eftersom ensamförfattaren kan göra sammanfattningar och kommer längre än föregångarna med nya frågeställningar.

Författaren är Erik Ulsig. I förordet till hans festskrift, som kom till hans 60-årsdag 1988, står att han gärna låter sina överväganden mogna länge innan de kommer i tryck, men hans arbeten emotses alltid med stora förväntningar eftersom de både ger väsentliga perspektiv och framhäver historikerns vanskliga arbetsvillkor. Föreliggande arbeten kan sägas ge syn för det påståendet. Här möter vi i en ganska kortfattad framställning både väsentliga och väl övervägda resultat. Han överger också föreställningar om en slags jämn oföränderlig medeltid till fördel för en mera dramatisk och dynamisk och därmed också sannare medeltid.

I Danmark valdes områden som utmärktes av att de hade rikligt med källmaterial, vilket var ett klokare beslut än exempelvis i Sverige där man ibland valde områden med ytterst sparsamt med källor – vilket färgade av sig på de bristfälliga resultaten. Ulsigs undersökningsområde är de bördiga socknarna kring Århus i östra Danmark.

Han börjar med att utreda den tidiga medeltidens godsstruktur. Tre olika kategorier av brukare fanns: brytar (villici), landbor (coloni) och gårdsæder (närmast torpare). Bryte-gårdarna var kärnan i systemet. De var stora och för-

utsättningen för dem var riklig tillgång på billig arbetskraft. För en del brytegårdar utgjorde landborna denna arbetskraft, deras *raison d'être*, var att leverera arbetskraft till brytegårdarna. I andra brytegårdar var det daglönare eller tjänstefolk som gav arbetskraften. Till dessa hörde gårdsätarna som inte hade egen jord, och de betalade endast lega för de hus de bodde i. Brytegårdarna gav en hög avgift till jordägaren, landbornas avgift var mest att de gav arbete.

För att klarlägga förhållandena fram till början av 1300-talet använder Ulsig en utförlig jordbok från 1315. Därefter övergår han till den senmedeltida agrarkrisen. Det första som kan konstateras är att godssystemet omvandlas. Brytegårdarna försvinner. De delas upp mellan ett färre antal lanbogårdar. Därmed har det enhetliga system av bondgårdar som dominerar fram till modern tid etablerats. Nästa förhållande som konstateras är det kraftiga fallet i landgillet, avgifterna, med hälften eller mer. Han lägger också åtskillig kraft på att försöka identifiera ödelagda byar och gårdar i denna fullbyggda slättbygd, men konstaterar att omstruktureringen av godsen var en minst lika viktig del av processen. Exempelvis kunde i en brytegård med sju små landbogrårdar ersättas av fyra större landbogrårdar. Den sammantagna ödeläggelsen i detta bördiga område var begränsad. Många gårdar återbesattes tidigt.

Ulsig fullföljer här forskningarna han bedrivit under årtionden rörande den tidiga medeltidens godssystem, där han på ett banbrytande sätt visat att det inte var kontinuitet som rådde utan tvärtom ett skarpt brott. Han påpekar dock att befolkningsnedgång och kris inte var de enda utlösande orsakerna. Det tidigmedeltida godssystemet, med dess centrala noder som försörjdes av arbetskraft från kringliggande smågårdar, hade varit i upplösning över hela Västeuropa. I andra länder, som England och Tyskland föll detta gamla system sönder redan under den ekonomiska uppgångsperioden på 1200-talet, som präglades av befolkningstillväxt. Det var Nordens efterblivenhet i denna process som medförde att den senmedeltida agrarkrisen blev den definitiva orsaken till systemets sammanbrott, dess dödsstöt i systemets periferi. Då fanns det inte längre brukare att försörja alla de smågårdar som skulle leverera arbetskraften.

I en särskild studie försöker Ulsig datera när ödeläggelsen inträffade. Genom att sammanställa olika belägg kan han visa att först på 1370-talet fick ödeläggelsen allvarlig betydelse, detsamma gäller fallet i landgilden. Först en generation efter digerdödens år, ”sorte døden”, visade sig de ekonomiska verkningarna.

Dessa resultat sammanfaller väl med nyare forskning som visar att den stora pestepidemien följdes av två nästan lika allvarliga epidemier, med ungefär ett årtionde dem emellan (se undertecknads bok om digerdöden från 2003). Den tolkning man skulle kunna foga till Ulsigs resultat är att det rädde en allmän överbefolkning före pesten, och när den första epidemin rensade undan personer som brukade större gårdar fanns andra människor kvar som gärna ville tillträda och bruka dem. Först efter tredje gisselslaget blev det så ont om människor att gårdar helt enkelt lämnades öde.

Ulsigs bok innehåller också flera intressanta studier av de tidiga jordvärderingarna, bollsättningen samt dess indelning i settingar eller ottingar. Han jämför med jord värderad i penningvärde – och man får en inblick i den tidiga jordindelningens intrikata system. Som alltid i danska agrarhistoriska studier spelar de stora skattläggningarna från 1660-talet till 1680-talet en avgörande roll. Dessa tas till utgångspunkt för beräkningar lika självklart som vi i Sverige börjar med 1500-talets skattläggning av landet.

*Janken Myrdal*

## Slægtens funktion i nordisk højmiddelalderret – kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning

*Vogt, Helle*

DET JURIDISKE FAKULTET, KØBENHAVNS  
UNIVERSITET 2005, 320 s.

Det fornnordiska samhället var inte ett ättensamhälle i den betydelse den äldre forskningen ansåg det vara. Släkten har dock haft en stark ställning och en påverkan på individens hand-

lingsutrymme under medeltiden. Dess betydelse är således ett viktigt forskningsområde. Helle Vogt ger med denna bok ett bidrag till släktens funktion i Norden.

Hennes källmaterial är de danska, svenska och norska landskapslagarna från 1100- och 1200-talen, även om viss rikslagstiftning också analyseras. Det är således en komparativ undersökning mellan tre medeltida kungariket som hade många gemensamma rättstraditioner.

Syftet är att undersöka vilken funktion släkten hade i lagarna. Den nya vinklingen är att argumentera för introduktionen av det kanoniska, det vill säga det kyrkliga, släktskapsbegreppet. Vogt granskar därför de delar av lagarna där släkt spelade en viktig roll, exempelvis vid arvsfrågor, egendomsöverföring och äktenskap. Hon anser att den danska rättsforskningen mest fokuserat på själva lagarna och hon vill därför behandla rättsideologin bakom dem och placera lagarna i en samhällskontext.

Vogt delar in i sin bok i två delar. Den första handlar om den ideologiska och praktiska bakgrunden till lagarna. Detta ger förutsättningar för den diskussion som sedan följer i den andra delen. Denna behandlar släktens funktion i de olika landskapslagarna utifrån introduktionen av det kanoniska släktskapsbegreppet.

I inledningen av den första delen utreds begreppet släkt. Vogt utgår från att det fanns två släktskapstankar i det medeltida Norden, dels det konstruerade släktskapet som utgjordes av val och allianser, dels det kanoniska släktskapet. Hon argumenterar för att det första var det som präglade det tidigmedeltida samhället, medan det kanoniska präglade landskapslagarnas samhälle.

Vogt utreder också centrala begrepp inom lag och rätt samt hur de relaterar till släktskapsbegreppet. Hon redogör därtill för de stora europeiska lagtraditionerna, där bland annat Gratianus spelar en stor roll för hennes framställning.

Vogt analyserar det nordiska samhället och argumenterar för sin komparativa modell, samt diskuterar de olika lagarnas tillkomstsituation. Efter detta behandlas lagarnas datering. Frågan om huruvida de är nedtecknade sedvänjor

eller om de representerade något nytt får här stor betydelse. Hon har också ett kapitel där hon försöker spåra vilka som kan ha nedtecknat lagarna genom att undersöka studier vid universiteten på kontinenten. I kapitlet som följer försöker Vogt koppla lagtraditionerna till frösideologin som existerade i Västeuropa.

En viktig fråga för Vogt är kungens roll som laggivare och hur detta uppfattades av samhället, vilket diskuteras utförligt. Då kungen också hade domsmakt följer naturligt ett kapitel om de olika former av rättssystem som fanns. Ett avsnitt om lagarnas användande avslutar sedan den första delen.

Den andra delen utgörs av en analys av släktskap. Den börjar med kapitel som behandlar släkten som rättssubjekt och dess funktion, särskilt vid rättsliga tvister. Sedan kommer ett avsnitt som behandlar släkten som kollektiv. Detta följs av ett kapitel som behandlar släkten internt, exempelvis vilka rättigheter och skyldigheter släktmedlemmar hade sinsemellan. De två nästföljande kapitlen behandlar arvsrätten. Sedan kommer ett avsnitt om donationer, där egendomen som begrepp är i fokus. Detta tema fortsätter i de två nästföljande kapitlen som handlar om bördsrätt och "fledföring". Boken avrundas med ett kapitel om äktenskap för att sedan avslutas med Vogts slutsatser.

Denna bok är ett tankeväckande och viktigt bidrag till forskningen kring de medeltida lagarnas funktion. Särskilt intressant är att den har som utgångspunkt att jämföra de tre nordiska rikena samt deras rättstraditioner och nedtecknade lagar. Vogt anser att det kanoniska släktskapet avlöste den lösare släktskapsdefinitionen med blods- och beroendeband. Dock betonar hon att det rör sig om idealtyper. Vogt menar att det gamla släktskapsbegreppet var instabilt och ledde till tvister och fejder. Fördelen med det kanoniska var då att fejder mellan släkter minskade och samhället blev mer stabilt. Det är dock på denna punkt jag har en invändning. Vogt drar här en långtgående slutsats som enbart baseras på normativt material. Konstruerade nätverk av släktskapsband och beroendeband existerade även under senare delen av medeltiden. I hur hög grad eventuella fejder minskade i efterdyningarna av införandet av den kanoniska släktskapstanken måste

betraktas som svårundersökt på grund av det medeltida källmaterialet. En sista invändning är att Vogt behandlar kungamakt och kyrka som fasta institutioner och enda aktörer. Hon undervärderar därigenom dels aristokratin och dess roll, dels de band som fanns mellan eliterna i samhället. Det hade varit fruktbart om hon mer tydligt kopplat senare forskning om nätverkens betydelse till införandet av det nya släktskapsbegreppet, samt nyanserat och problematiserat bilden av kungamakt och kyrka.

Thomas Småberg

## Gårdar och folk i norr. Bebyggelse, befolkning och jordbruk i Norrbotten under 1500-talet

Mats Berglund

SKRIFTER FRÅN INSTITUTIONEN  
FÖR HISTORISKA STUDIER,  
UMEÅ UNIVERSITET 2006, 291 S.

Det är ingen lätt uppgift att studera utvecklingen inom bebyggelse och demografi under tidigmodern tid. Källorna, som huvudsakligen består av kameralt material som skattemantal, jordeböcker, tiondelängder och liknande, är oftast otillräckliga för att möjliggöra någorlunda exakta beräkningar och uppskattningar. Materialet är dessutom svårt för den icke initierade; så svårt att det tycks ha en avskräckande effekt på dagens svenska historikerskrå, som inte gärna ägnar sin tid åt befolknings- och bebyggelseundersökningar i det förindustriella samhället. Man får gå tillbaka till 1970-talets samnordiska Ödegårdsprojekt för att hitta de stora ambitionerna inom genren. Istället är det forskare inom andra discipliner som tagit upp den tappade tråden. Därför känns Mats Berglunds avhandling *Gårdar och folk i norr* som ett välkommet trendbrott. Berglund analyserar de fyra norrbottniska socknarna Torneå, Kalix, Luleå och Piteå (som tillsammans utgjorde det norra fögderiet av det historiska landskapet Västerbotten) under perioden 1520–1610. Syftet är att utifrån det kamerala materialet studera frågor kring bebyggelse, jordbruk,

demografi och sociala förhållanden. Detta lokalhistoriska arbete omfattar beskrivning och analys, och kompletteras med breda jämförelser med det övriga dåvarande Sverige.

Inledningsvis redogörs för tidigare forskning och teoretiska utgångspunkter. Här presenteras bland annat Slicher van Bath och Thomas Robert Malthus, som båda kan sägas representera en pessimistisk syn i beskrivningen av det förindustriella agrarsamhället. De såg en mer eller mindre lagbunden utveckling, där expansionsperioder följdes av regressioner till följd av olika mätnadsfaktorer. Stort utrymme får också Janken Myrdals och Johan Söderbergs tresektorsmodell för den svenska samhällsproduktionen under 1500-talet. Här ingår jordbruk, handel/bergsbruk och staten med kyrkan och militären som komponenter. Det är mot denna modell och mot van Baths empiriskt underbyggda orsakmodell som Berglund säger sig vilja pröva utvecklingen i Norrbotten.

Diskussioner kring källmaterial och metod ägnas stort utrymme. Det är viktiga frågor av avgörande dignitet för undersökningens validitet, men Berglund visar att han kan materialet och vet dess begränsningar och vilka feltolkningar det inbjuder till. Denna problematik återkommer ständigt i avhandlingen och är som mest belysande i den komparativa redovisningen av jordskattemantalen kontra det faktiska gårdetalet. Med tiden ökade de skattebefriade hemmanen så kraftigt att en beräkning av antalet gårdar enbart på jordskattemantalen ger en hög felprocent. En annan försvårande omständighet vid undersökningar av bebyggelseutveckling är huruvida det rörde sig om inre eller yttre expansion, det vill säga om gårdsdelningar/avskiljningar eller fristående nybyggen. Dessa samt ytterligare svårigheter hindrar dock inte Berglund från att se klara utvecklingslinjer och trender.

Vilka är då resultaten som presenteras efter det att alla tveksamheter i källmaterialet har utretts, alla komparationer med det övriga dåvarande Sverige har redovisats och inte minst analysen av de fyra Norrbottenssocknarna har genomförts? Bebyggelseutvecklingen är positiv fram till 1560-talet, därefter följer en regression följt av en ny tillväxtperiod. Befolkningsutvecklingen korrelerar i stort med bebyggelsens

upp- och nedgångar, medan jordbruket kännetecknas av en genomgående tillväxt med tyngpunkten förlagd till mitten av 1500-talet. Socialt sker det en (svag) utjämning av samhällsklyftorna, vilket pekar på en svensk särväg jämfört med utvecklingen i det övriga Europa.

Berglund presenterar en övertygande kvantitativ studie av de fyra Norrbottenssocknarnas bebyggelse- och demografiska utveckling. Hans kunskap om källmaterialet medverkar också till att förhöja kvaliteten på avhandlingens rent deskriptiva framställning. Lite sämre blir det när det gäller den analytiska biten, det vill säga hur resultaten i undersökningen används för att analysera och dra slutsatser. Kanske hade avhandlingen tjänat på att inskränkas till den beskrivande, kvantitativa delen och det utförliga resonemanget om källmaterialet, att presentera resultaten som en form av grundforskning och sätta dem i relief till den tidigare forskningen. Det är ju egentligen vad Berglund gör då han presenterar ett gediget material för hela Sverige. Att detta material dessutom till stora delar finns i huvudtexten och inte kategoriskt som bilagor förstärker detta intryck. Man måste också förhålla sig kritisk till Berglunds slutsatser som ofta bygger på mer eller mindre generaliserbara orsakssammanhang (missväxt, pest, knektutskrivningar, högt skattetryck) och inte alltid är direkt påvisbara för undersökningsområdet. Här anar man påverkan från en tidigare forskargenerations (jämför Lars-Olof Larsson) alltså mycket tungt vägande argument. Inte dessto mindre presenteras flera intressanta orsakssammanhang mellan bebyggelse- och befolkningsutveckling, följderna av regression respektive expansion och så vidare. Dock saknar jag en diskussion om faktorer som ytterligare var med och påverkade utvecklingen. Det handlar närmast om de icke-sociala strukturernas påverkan. Berglund redovisar utifrån tidigare forskning i ett ganska tidigt skede av avhandlingen de topografiska och miljörelaterade faktorer som utmärkte undersökningsområdet, kort sagt de naturgeografiska förutsättningarna. Han följer dock inte upp denna viktiga aspekt.

Mot slutet återknyter Berglund till den inledningsvis presenterade teoretisk-empiriska modellen för 1500-talet. Prövningen av denna

faller inte särskilt väl ut. Modellen integreras inte nämnvärt i analysen och facit blir närmast att Myrdals/Söderbergs tresektorsmodell inte är applicerbar på undersökningen, eftersom hela den andra sektorn (handel och hantverk) inte uppmärksammas av Berglund. Van Baths "konjunkturdeterminism" blir till viss del falsifierad, men har ändå relevans för norrbottnis-ka förhållanden.

Oaktat min kritik har Berglund skrivit en avhandling av mycket hög kvalitet som förhoppningsvis kan medverka till en renässans för bebyggelse- och befolkningshistoria med tonvikten på det förindustriella samhället. Det är angeläget, inte minst för att utmana det rådande forskningsläget som är gammalt, om än alltför jämnt gångbart.

Stefan Persson

## Drömmen om Atlantis. Olof Rudbecks jakt på en försvunnen värld

David King

FAHRENHEIT, STOCKHOLM 2006. 286 s.

Förra året kom denna skildring av Olof Rudbecks liv och leverne ut på engelska, och redan i år har boken översatts till svenska. David Kings bok om Rudbeck är en populärt skriven framställning av 1600-talets svenska fornforskning, och en spännande skildring över hur en individ levde och verkade i en intryggyllad miljö.

Rudbeck var expert inom flera områden: medicin, botanik, musik, arkitektur. Han gjorde vattenledningssystem och arbetade för en bättre båttrafik. Men det är hans arbete i historia, och hans arkeologiska och filologiska metoder, som eftervärlden minns bäst. Första delen av Olof Rudbecks *Atlant eller Manheim* kom 1679. Här ville Rudbeck bevisa att det Atlantis som Platon hade berättat om i själva verket var en beskrivning av Sverige.

King ger en bra beskrivning över hur Rudbeck ansett sig bevisa att runorna var världens äldsta alfabet och att Apollos tempel hade funnits i gamla Uppsala. Det är en levande mil-

jöskildring av svenskt 1600-tal, och beskriver hur vänner kunde hjälpa och hur ovänner satte käppar i hjulet för en forskare. King sätter Rudbecks upptäckarlust i sitt sammanhang, där europeiska statsöverhuvuden inledde det ena företaget efter det andra i relation till de nyupptäckta kontinenterna. Kunde då inte Platons Atlantis ha funnits, men förlorats och nu återupptäckts? Även Sverige expanderade territoriellt under Rudbecks tid. Att aktivt använda historieskrivningen för att legitimerade den svenska stormakten är då inte så underlig, och bedriften är tankeväckande. Rudbecks tankar om Atlantis var egentligen inte så anmärkningsvärda. Flera andra teorier om de olika europeiska ländernas historier påminde om Rudbecks. Men hans ansträngning var så omfattande att den fascinerar oss än idag, och till och med kan snärja en amerikansk historielärare så pass att han lär sig svenska och reser runt i svenska arkiv.

Det känns orättvist, men Kings bok måste jämföras med Gunnar Erikssons stora biografi som kom för fyra år sedan. Där King har ägnat tio års arbete åt Rudbeck hade Eriksson ett helt yrkesliv bakom sig när han presenterade *Rudbeck 1630–1702: Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige*. Denna biografi är detaljrik och utförlig, och vetenskapligt sett är den givetvis överlägsen. Detta inte minst då Eriksson lyckas bättre med att framställa Rudbeck som en man bland andra män. Visserligen var Rudbeck till viss del extrem även i sin samtid tack vare sin energi och sin fantasi. Men Eriksson vill presentera Rudbeck som den barockens man han var, en mångsysslare liksom många andra. Som tur är har King dragit nytta av Erikssons biografi, och framhåller också han att Rudbeck insåg värdet av nya vetenskapsideal. Därtill skriver King för en publik som varken läser svenska eller känner svensk historia. Det bokförlag som nu har valt att översätta boken, med hjälp av Frederik Sjögren, inser nog att bokens styrka ligger i dess lättillgänglighet och sitt mindre format, även för en svenskspråkig publik.

Tyvårr tycks det finnas en gammal fördom att fotnoter och hänvisningar skrämmer bort alla andra läsare än den insatte akademikern. Här samlas noterna kapitelvis längst bak i boken, och King gör tappra försök att särskilja

när Rudbecks egna ord har använts, när samtida skildringar eller brev ligger till grund för utsagor och när efterhandbearbetningar har använts. Men det blir svårt att läsa när hänvisningar och litteraturtips blandas huller om buller. Hur vet vi att Rudbeck var mobbad som barn? Att okynnet glittrade i hans ögon? Att Johan Rugmans smeknamn Isländske Jonas, "Jonas Islandus", var uttryck för Rudbecks tillgivenhet? Vi får inte glömma bort att Rudbeck länge ansågs ha varit en galen man med storhetsvansinne. Även om forskningsinsatsen var gedigen och trovärdig i till exempel Vilhelm Gödels förteckning av isländsk litteratur i Sverige från 1897 eller i Gustav Löws beskrivning av svensk fornforskning från 1908 känns litteraturlistan lite för ålderstigen, och en och annan karaktärsbeskrivning över Rudbeck av äldre snitt slinker med.

Min största invändning är dock att jag som läsare blir behandlad som ett viljelöst vapn som bara följer med varthän populärkulturens trender än bär. Jag blir så irriterad över försöken att lura mig att konsumera mera så att jag läser boken trots baksidestexten snarare än tack vare den. Här, liksom i bokens inledning, presenteras Olof Rudbeck d.ä. som en man med "Sherlock Holmes slutledningsförmåga och en Indiana Jones äventyrsanda". Enligt författaren och förlaget beror denna presentation på att Rudbeck är bortglömd idag, men jag misstänker att det hänger samman med att akademiker enbart har en plats i populärkulturen om hon/han framställs som en kodknäckande Harvardprofessor som löser kristenhetens gåta under dödshot eller som en Indiana Jones som skjuter skarpt. Eller för den delen de kvinnliga motsvarigheterna i arkeologerna Lara Croft eller Sidney Fox, som inte bara är rackare på att slåss med gravplundrare utan dessutom är vackra. Rudbecks liv är intressant nog utan att det behöver göras hänvisningar till vår tids populärkulturella fabler.

*Anna Wallette*

## De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634–1769

*Alexander Jonsson*

INSTITUTIONEN FÖR HISTORISKA  
STUDIER, UMEÅ UNIVERSITET 2005, 319 s.

Ofta har länsförvaltningen framställts som en grundbult i Axel Oxenstiernas stora förvaltningsreformer. Den möjliggjorde den kontroll och det resursuttag som var förutsättningar för stormaktstidens aggressiva utrikespolitik och förblev för århundraden framåt en hörnsten i en i europeiskt perspektiv ovanligt väl fungerande civilförvaltning. Landshövdingarna var därför, som Alexander Jonsson fastslår i sin doktorsavhandling från Umeå, centrala aktörer i statsbildningsprocessen. Det är som sådana han har studerat landshövdingarna i Norrland 1634–1769.

Statsbildning är alltså det teoretiska perspektiv Jonsson sätter sitt studieobjekt i. Han redovisar en bred inläsning i internationell (engelskspråkig) och svensk litteratur i ämnet och boken kan på det sättet vara nyttig som en ingång för studenter och forskare inom fältet. Jonssons egna perspektivval framstår dock något oklara. Han tycks mest anknyta till ett maktstatsperspektiv, internationellt hos Charles Tilly och svenskt hos Jan Lindegren. Det är alltså den internationella rivaliteten som tvingar fram effektivare förvaltning, som i sin tur tvingas på undersåtarna uppifrån. Som mer konkret teoretiskt verktyg använder han Webers idealtyp för den rationella byråkratin.

Samtidigt använder Jonsson andra infallsvinklar som inte har samma uppifrånperspektiv. Han stödjer sig t.ex. på Jan Glete, under-tecknad och nyare engelsk forskning (Hindle, Braddick) och menar att det rör sig om ett köpsläende mellan staten och olika grupper, och att olika nätverk interagerar på olika sätt och bildar statsmakten. När han senare i avhandlingen diskuterar landstingen för han också in Peter Blickle och Eva Österberg med kommunalism och interaktion. Statsmaktens legitimitet bland breda grupper anser han också viktig.

Det är inget fel att försöka förena olika perspektiv och det är säkerligen alltför enkelt att ställa upp problemet som antingen makt eller interaktion. Men det är som om Jonsson inte ens ser olikheterna i olika ansatser utan bara refererar en mängd forskning som på olika sätt anknyter till fältet. Han borde ha förklarat tydligare hur han av allt detta konstruerar sitt eget perspektiv.

Mer givande, ehuru något tungfotat redovisade, är Jonssons empiriska studier av den regionala förvaltningen. Det är intressant att se hur länsindelningen i Norrland länge var i stöpsleven; liksom nyligen Björn Asker visar Jonsson att det är en myt att våra nuvarande län skapades av Axel Oxenstierna, det rådde i själva verket länge ett sökande efter optimala enheter. I en viktig del av studien står de 41 landshövdingarna under perioden i centrum. Det finns en intressant skillnad mellan de högadliga och de nyadlade, förkroppsligad i Johan Oxenstierna respektive Johan Graan. Den förra hade en lägre värdering av sitt ämbete och en mer traditionellt aristokratisk attityd, medan Johan Graan framträder som en modern ämbetsmannatyp, en byråkrat som har sin ära i att följa order och instruktioner men också med större förståelse för allmogen i sitt län. Undersökningen av attityderna till ämbetet tillhör det nydanande i studien.

Mindre metodiskt nydanande men intressant är studien av landshövdingarnas korrespondens. Den visar en ökande arbetsbörda och också hur länsstyrelserna efter hand kom att fungera som fristående förvaltningsorgan i och med att kontakten med och direktstyrningen från Kungl. Maj:t minskade. Jonsson sätter detta i samband med en spridd men dåligt underbyggd schablonbild av frihetstiden som ett förfall för förvaltningen, en bild som senare forskning inte stödjer. Att länsstyrelserna på 1700-talet kunde stå mer på egna ben kan snarare tolkas som att man byggt upp ett system som nu kunde fungera utan ständiga ingripanden från centralt håll. Den stora mängd allmogesuppliker som Jonsson undersöker visar också på att lokalsamhället såg länsstyrelsen som ett viktigt och fungerande organ, även på frihetstiden.

Allt var dock inte frid och fröjd utan då och

då måste centralmakten sända ut rannsakan- de kommissioner. Flera landshövdingar utsattes för sådana undersökningar, då undersåtarna också fick komma till tals. Jonsson tolkar kommissionerna i ett legitimitetsperspektiv – staten måste visa undersåtarna att man tog kontrollen med ämbetsmännen på allvar.

Med den tidigmoderna statens reglerade rättsskipning försvann landstingen i södra Sverige, men det är känt att de blev kvar i Norrland. Vad de hade för sig har däremot aldrig studerats, så det är välkommet att Jonsson gör en genomgång av dem. De miste sin dömande funktion men bevarade en viktig roll som kommunikationskanal mellan överhet och undersåtar och många ärenden initierades nedifrån. Det fanns dock stora skillnader mellan de olika landskapen. Det är tydligt att administrativ praxis och lokal politisk kultur varierade avsevärt även inom ett så pass ”modern” förvalt land som Sverige.

Jonsson karakteriserar landstinget som ett ursprungligen kommunalistiskt självstyrelseorgan som staten tog över för sina syften och kom att styra stramt genom landshövdingarna. Men samtidigt betonar han som nämnts allmogeflytandet och kommunikationen under hela perioden. Denna dubbelhet gäller hela avhandlingen. Till slut konkluderar Jonsson att landshövdingen – ett ämbete långsamt på väg mot Webers rationella byråkrati – var ett nödvändigt redskap för den starka statens kontroll, men att det jämsides med kontrollsträvandena hela tiden fanns en interaktion. Suppliker och möten på tingen gjorde att statsmaktens krav kunde modereras och allmogen hade rimliga chanser att göra sig hörda.

Menar nu Jonsson att det var förtryck eller interaktion, och om han menar att det var båda på en gång, hur menar han då att det hänger ihop? I den nästa sista meningen i avhandlingen skriver han att ”genom att låta undersåtarna delta i beslutsprocessen befäste centralmakten sin kontroll”. Det synes antyda att han ser de kommunikativa dragen som rent manipulativa. Jag tror det vore möjligt att föra en mer nyanserad diskussion om statsbildning som en process både uppifrån och nedifrån utifrån den intressanta empiri som Jonsson presenterar.

*Harald Gustafsson*

Pierre Bourdieus begreppsapparat och genusforskningen om män.

Larsson argumenterar väl för sin utgångspunkt. Karlberg hade nämligen länge karaktären av internatskola. Kadetterna som skrevs in på den fyra- till femåriga utbildningen var i genomsnitt bara 13–14 år gamla. Betoningen på elementarundervisning var också stark och inslaget av humaniora var betydande. De mer direkt yrkesförberedande momenten kom först under de två sista åren. Som nämnts ovan var inte heller kadettutbildning ett obligatoriskt krav för att kunna göra karriär inom försvaret. Under Karlbergs tid som krigsakademi, alltså fram till 1866, tillhandahöll den endast en tredjedel av försvarsmaktens totala officersbehov. När akademien omorganiserades till Krigsskola kortas också utbildningstiden avsevärt på elementarundervisningens bekostnad.

Den bästa motiveringen för sin utgångspunkt hämtar emellertid Larsson från det faktum att kadettutbildningen, procentuellt sett, länge hade högre andel adelsmän än officerskåren i övrigt. Detta, i kombination med ett mycket rikt och välbevarat källmaterial, har gett Larsson ett unikt tillfälle att "studera de förändrade förutsättningarna för social reproduktion under en tid som präglades av övergången från en senfeodal samhällsformation till en kapitalistisk dito".

Denna samhälliga förändringsprocess är väl undersökt av tidigare forskning. Larsson lutar sig också hårt mot Sten Carlssons klassiska arbete *Från ståndsamhälle till ståndspersoner* (1949), som även visar på det allt större "borgerliga" inslaget inom officerskåren under 1800-talet. Carlssons analys fördjupas nu på ett förtjänstfullt sätt. Genom ett så kallat prosopografisk arbetsätt (av gr. *prosopon* – ansikte) tecknas två "kollektivbiografier" över kadetterna, en för perioden 1792–1809 och en för perioden 1850–1866, vilka sedan bildar underlag för jämförelser över tid. Metoden som används är multipel korrespondensanalys, något som möjliggör ett studium av relationer mellan undersökningsobjektens olika egenskaper såsom kadetternas rang och senare karriär; fädernas och blivande svärfädernas rang, karriär och ståndstillhörighet; valet av vapenslag/regemente; studieresultat och uppförande;

betalande kadetter respektive gratister m.m. Slutprodukten för korrespondensanalysen blir en tvådimensionell "grafisk representation" som gör det möjligt att betrakta kadettkollektivens "ansikten" från alla möjliga håll och vinklar.

Larsson lyckas på flera plan mycket väl med sina föresatser. Att grundandet av Krigsakademien var ett försök att möta nya militära behov nyanseras grundligt. Han visar också hur "socialt kapital" reproduceras inom ramen för utbildningen och att det ofta var avgörande för hur högt och lätt man kunde klättra på karriärstegen. Avhandlingen visar härvidlag också på förändring över tid. Om det i den äldre "kollektivbiografien" exempelvis fanns en stor samvariation mellan kadettens karriär och faders sociala status blev denna mindre framträdande under den yngre. Det blev då allt vanligare att en kadett kunde komma att överträffa sin faders sociala ställning. Särskilt tydligt var detta inom genivapnen.

Utifrån sin historiematerialistiska utgångspunkt kan därför Larsson konstatera "att Krigsakademien bidrog till att reproducera den rådande samhällsstrukturen i det borttynande senfeodala samhället vid sekelskiftet 1800, medan samma institution istället undergrävde adelskapets betydelse i det framväxande klassamhällets vid 1800-talets mitt". Därmed hade också Karlberg bytt skepnad från en "adlig till en borgerlig institution".

En sådan konklusion är säkert riktig. Utifrån avhandlingens övergripande syfte är den dock förvånansvärt ohistoriskt presenterad. Det är exempelvis anmärkningsvärt att en avhandling som vill problematisera utbildningssystemets framväxt i relation till det av samtiden kritiserade ståndsamhället inte nämner en person som Torsten Rudenschiöld. Lika förvånande är också avsaknaden av diskussion kring vilken eventuell betydelse förlusten av Finland fick för Krigsakademiens rekryteringsunderlag. Hela den finska adeln försvann ju 1809. Det enda läsaren får veta rörande denna omständighet är att Haapaniemis kadettkår flyttades till Karlberg. Kanske spelade förlusten av den östra rikshalvan ingen roll för rekryteringsunderlaget, men med tanke på att det adliga inslaget på Karlberg sjunker från 75 procent till 61 procent mellan perioderna 1792–1809 och 1810–1829, kunde



de ändrade procentsatserna ha kommenterats (under samma tid gick officerskåren som helhet från 60 till 49 procent). Överhuvud taget hade Larsson kunnat relatera bättre till forskningen om adelns demografiska förändringar. Under-tecknad tänker närmast på Ingvar Elmroths *Förkung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner* (1981).

Ett liknande frågetecken infinner sig för kollektivbiografin över 1850–1866 års kadettkullar. Det är ju under denna tid som Krigsakademien övergår från en "institution för adlig social reproduktion" till en "som undergräver adelskapets position i det framväxande klassamhället". Även här saknas en historisering som kan ge tyngd åt slutsatsen. Visserligen belägger författaren en ändrad syn på kadettutbildningen och att det blir lättare för nya grupper att göra militär karriär. Men hur genomgripande den förändringen är framgår inte. Anledningen till denna kritik är tvådelad. För det första problematiserar Larsson inte att söktrycket på Karlberg samtidigt ökade väldigt mycket. Långtifrån alla som ville kunde därför antas. Trots det görs inte någon analys av vilka som inte antogs. Därmed är det svårt att sluta sig till hur väl "bourgeoisin" lyckades tillskansa sig nya positioner. Kanske var det till och med så att adeln hävdade sig ovanligt bra i den hårdnande konkurrensen? För det andra relateras inte det ökade söktrycket till det kraftigt stegrade försvarsintresset som kännetecknar perioden. Varken skandinavism eller skarp-skytteri tas upp i bakgrundsinformationen, vilket hade varit önskvärt då de var fenomen som satte stora "borgerliga" samhällslager i rörelse kring halvsekelskiftet 1800.

Under-tecknad får också känslan av att Larsson duckar för vissa resultat. Exempelvis finner han det inte märkligt att det inte fanns några skillnader i ordningsuppförande/bestrafningar mellan adliga och ofrälse kadetter. I de omfattande bestraffningsregistren som studerats verkar de högadliga till och med ha varit något överrepresenterade, och det även under perioden 1792–1809. Hur rimmar det med Karlberg som en "institution för adlig social reproduktion"? Som läsare blir man ordentligt nyfiken. Även här hade det varit önskvärt med en fördjupad analys.

Ovanstående hade med lätthet kunnat få plats i framställningen om författaren skurit ned på de onödigt omfattande avsnitten som behandlar "hur man gör pojkar av män". De innehåller förvisso rolig läsning, men det forskningsmässiga nyhetsvärde de förmedlar motiverar inte sidantalet. Likaså hade det teoretiska kapitlet kunnat kortas ned. För mycket utrymme ägnas åt en apologi för att använda Bourdieu i historiska undersökningar. Paradoxalt nog motverkar sådana redogörelser ofta sitt syfte, vilket Larsson avhandling i viss mån är exempel på. "Bourdieu-exegetik" blir ibland viktigare än den historiska forskningsuppgiften. Av det skälet tycks också den militärsociologiska litteraturen ha undgått författaren.

Avslutningsvis ska sägas att avhandlingens ändå är mycket läsvärd. Inte minst korrespondensanalysen ger mersmak. Författaren har dock varit snål mot tidigare forskning och förlitat sig alltför mycket på fransk sociologi i form av Bourdieu. Detta har medfört att avhandlingens rigorösa klassanalys inte fått den historiska förankring den förtjänar.

*Anders Ottosson*

## Klassens klasser. Gymnasieföreningar i läroverk och gymnasieskolor 1846–1996

*Maria Sundkvist*

CARLSSONS, STOCKHOLM 2006, 187 s.

Bidrar skolan till att jämna ut klasskillnad och könsskillnad, eller vidarebefordrar den åtskillnad och samhällsprivilegier? Läroverken, den maskulina borgerlighetens plantskolor under 1800-talet, var en skola för ett mycket litet fåtal män. Efter hand har ett antal reformer genomförts som vidgat rekryteringen. Flickor fick tillträde till läroverken 1927 och en annan milstolpe inträffade 1971 då den sammanhållna gymnasieskolan infördes. Under 1990-talet skapades treåriga gymnasielinjer vilket innebar att i stort sett alla sextonåringar skulle gå tre år i skolan efter grundskolan. Har dessa reformer som syftat till jämlika villkor för alla barn också

inneburit lika möjligheter i samhällslivet? Etnologen Jonas Frykman ger den äldre skolan, från 1950-talet och framåt, en elege för att den förmådde bortse från social och kulturell ojämlikhet och därför jämnade vägen för klassresenärer, vilket för övrigt även var Jan Myrdals tes i skoldebatten under 1970-talet. När barn från arbetarhem trädde in i skolan lämnade de bakom sig den barlast som deras ursprungliga kulturella kapital skänkt dem. Skolan idag har inte denna förmåga, menar Frykman. Förklaringen är att barnen från första stund i skolan förväntas förmedla allt om sin bakgrund vilket skolan på olika sätt skall beakta. Skolan skall ta hand om barnens hela liv med påföljden att eleverna binds till sin bakgrund och "förtröstan på att någon ljusnande framtid någonsin skall bli deras" går upp i rök för de underprivilegierade, medan de som har föräldrar med kulturellt kapital kan fortsätta att använda skolan som språngbräda till samhällets toppositioner, menar Frykman.<sup>1</sup>

Maria Sundkvists bok *Klassernas klasser* är ingen direkt replik på Frykman tes men hon hävdar att klassrekviriten ständigt har varit närvarande i skolan och bidragit till den sociala elitens reproducering trots skolpolitikens retorik om en skola för alla. *Klassernas klasser* handlar om klass och kön i läroverk och gymnasieskolor mellan 1840-talet och 1990-talet. Maria Sundkvists forskning bygger vidare på bland andra Christina Florins, Ulla Johanssons och Staffan Wennerholms läroverksforskning om ungdomskultur, klass och maskulinitetsstudier. Sundkvist utgår från Pierre Bourdieus teori om hur olika kapitalformer bidrar till att reproducera klassprivilegier. Hon menar att om själva skolan inte längre reproducerar klassprivilegier så har istället gymnasieföreningar denna funktion, än idag. Gymnasieföreningar ger associationer till frimureri, en slags exklusiva, småhemliga sammanslutningar med invalssystem och med symboliska riter och markörer som producerar utvaldheten. Där frodas ett elitänkande genom såväl klass- som könsåtskillnad. Distinktionerna, ett centralt begrepp

hos Bourdieu som beskriver hur klass reproduceras genom olika gränssättningar, används i Sundkvists studie. Hon utgår framför allt från distinktionerna kön och klass, men även ålder och i viss mån etnicitet.

Huvudmaterialet för studien är två manliga gymnasieföreningar, i boken kallade Harpan och Fanan. Vi får emellertid inte veta var dessa föreningar är lokaliserade eftersom författaren även använt sig av intervjuer och vill skydda informanterna. Material från Fanan har författaren kommit över av en slump, medan Harpans otryckta material ställts till hennes förfogande i form av protokoll och matriklar som sträcker sig över en lång tidsperiod, från 1864–1996. Efter 1970-talet är materialet bristfälligt på grund av att föreningen inte velat lämna ut uppgifter om personer som fortfarande är verksamma i samhällslivet. Sundkvist har därför kompletterat med intervjuer som ger information om 1990-talet. Det finns således en lucka i redovisningen på 20 år och det är beklagligt eftersom dessa år präglas av genomgripande samhällsförändringar. Hon har även använt tidningarnas tidningar och småtryck rörande andra gymnasieföreningar i landet.

Genom det långa tidsperspektivet kan författaren följa förändringar i utbildningspolitiken. Kön har under hela perioden varit en distinktion inom de studerade föreningarna. Fram till 1960-talet då antalet kvinnliga gymnasister ökade konstruerades maskulinitet genom mystifiering av kvinnlighet. Från 1960-talet och framåt ändrade könsdistinktionen karaktär till en sexualiserande symbolisk kränkning av kvinnor. En maskulin särskildhet upprätthölls således men utifrån olika könsdiskurser. Under 1960-talet ändrades föreningen även genom att medlemmarna blev del av en ungdomskultur medan de tidigare hade varit del av en vuxenkultur. Maria Sundkvist kan också visa att föreningarna kunde upprätthålla sin klassexklusivitet genom ett fortsatt invalssystem även sedan gymnasieskolan införts. Elever från yrkeslinjer var inte förbjudna att bli medlemmar men i praktiken skedde inga möten som skulle kunnat innebära en social vidgning av nätverken. Det framgår av intervjuerna att medlemmarna utåt inte förringade eleverna på yrkeslinjerna. Anledning till att dessa elev-

1. Jonas Frykman, "Skola ställer fel frågor", *Forskning och Framsteg* 1998/7, s. 44–48, <http://www.fof.se/?id=98744,2006-07-27>.

er från yrkeslinjer inte valdes in påstods vara att elever från teoretiska linjer och yrkeslinjer inte hade något med varandra att göra på skolan. Genom detta argument tog medlemmarna inte avstånd från skolans demokratiska värdegrund men kunde på ett rumsrent sätt ändå upprätthålla klassdistinktioner. Vilka belegg ger då Sundkvist för att föreningen fosterade en samhällselit? Hon använder föreningens Harpans matrikel som innehåller cirka 1300 namn. Genom en indelning i samhällsklasser utifrån notiser om medlemmarnas yrkespositioner finner hon att över- och medelklass dominerar. Bortfallet är emellertid ganska stort, framför allt under de senaste decennierna. Efter 1970-talet finns inga anteckningar om karriärer. Sundkvist menar att intervjuerna ger indikationer på en fortsättning efter samma linjer. Ett tecken hon ser på att föreningen var just denna plantskola för samhällseliter är att det skedde en hel del namnbyten där framförallt son-namn byttes ut.

Maria Sundkvists bok har ett intressant perspektiv. Distinktionernas betydelse för upprätthållande av klasspositioner är ett väl valt redskap för denna studie. Det empiriska underlaget för generella slutsatser är emellertid tunt och därtill bristfälligt för de senaste decennierna. Intervjuerna kompletterar delvis och ger stöd för tolkningen att klassdistinktioner fortsätter som praktik inom skolan. En metodisk fråga är om föreningarna skolade en samhällselit eller om det var eliten som blev medlemmar i föreningarna. En annan är hur det gick för dem som inte var föreningsmedlemmar och vilken betydelse 1970-talets samhällsradikalisering hade vid gymnasier och för karriärerna i förhållande till de konservativa gymnasieföreningarna. Dessa frågor hade kunnat ge information om klassresor. Sundkvists studie visar under alla omständigheter att distinktioner är ett fruktbart och intressant analytiskt grepp för att förstå hur makt reproduceras. Det vore därför intressant om hon kunde gå vidare med frågan om gymnasieföreningarnas betydelse för ett vidare nätverksbyggande.

*Monika Edgren*

## En helig allmänlig opinion. Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdags- debatt 1848–1919,

*Jonas Harvard*

SKRIFTER FRÅN INSTITUTIONEN  
FÖR HISTORISKA STUDIER 13,  
UMEÅ UNIVERSITET 2006. 356 s.

När detta skrivs har just 2006 års riksdagsval genomförts, den högsta form för den allmänna opinionens framträdande i vårt politiska system skulle man kunna hävda. Begreppet den allmänna opinionen har dock äldre rötter, åtminstone djupt ned i 1800-talet och eventuellt längre tillbaka än så. Som centralt politiskt begrepp har det också varit omstritt, utsatt för skiftande tolkningar över tid och mellan olika politiska läger. Hur de svenska riksdagsmännen förhållit sig till detta lika undflyende som värdefulla begrepp under perioden 1848–1919 utgör temat för Jonas Harvards doktorsavhandling. Han intresserar sig både för de arenor som setts som legitima och de aktörer som tillåtits delta i debatterna. Med tanke på de genomgripande ekonomiska, sociala och politiska förändringar som sker under dessa dryga sju decennier behandlar studien därmed också "den dynamiska relationen mellan samhällets utveckling och det politiska språket".

Harvard anknuter teoretiskt främst till Begriffs-geschichte, som i första hand förknippas med Reinhart Koselleck, men för också in Cambridgeskolan (Skinner och Pocock) för att lyfta fram den lingvistiska kontext som debatterna i riksdagen utgjorde. Genom att använda sig av begreppet "borgerlig offentlighet" blir naturligtvis också Habermas en teoretisk referenspunkt. Som helhet är avhandlingen ett exempel på den mer begreppsligt orienterade form av politisk historia som det senaste decenniet blivit allt populärare.

Den empiriska undersökningen är indelad i två perioder, 1848–1873 respektive 1897–1919. Anledningen är att dessa två perioder står för två olika faser i den borgerliga offentlighetens utveckling. Därmed missas tullfrågan med dess

speciella betydelse för den svenska politikens och partiväsendets utveckling. Att en studie av striden mellan protektionister och frihandlare genom "den allmänna opinionens" prisma skulle kunna tillföra intressanta resultat är synnerligen troligt. Båda lägren hänvisade till de breda lagrens intressen, protektionisterna till svenska arbetstillfällen, frihandlarna till livsmedelspriserna. På så sätt skulle synen på den allmänna opinionen här ha varit värdefull.

Under den första fasen var pressens ställning svag. Detsamma gällde andra offentliga opinioner utanför riksdagen. Här uttrycktes enligt kritikerna bara en blandad mängd åsikter vars representativitet inte kunde kontrolleras. Över huvud taget fanns en stark skepsis till tanken att en upplyst allmän opinion kunde skapas på dessa arenor. Man talade om popularitetsjakt och om övertalning. Under den andra fasen blev med rösträttsreformerna riksdagen också för vänstern en legitim företrädare för folkviljan. I skilda politiska läger fanns fortfarande missnöje med pressen och såväl höger- som vänsterföreträdare kunde förespråka att staten skulle gripa in för att höja debattnivån. Kring 1900 ansågs marknaden vara huvudorsaken till pressens avigsidor. Harvard framhåller särskilt, vilket forskningen tidigare missat, de konservativas opinionsbegrepp som stod sig tämligen starkt. Över tid förändrades det dock från att ha varit kallsinnigt till alla former av utomparlamentariska aktioner närmast av princip till att ifrågasätta deras representativitet. Något man skulle kunna jämföra med den innebörd som Richard Nixon och andra inom den amerikanska högern på 1960- och 1970-talen gav begreppet "den tysta majoriteten", dvs. de som inte demonstrerade mot Vietnamkriget.

Harvard får fram en hel del intressant kring begreppet den allmänna opinionen. Vad man kan invända mot är att de teoretiska lärofäderna till viss del tycks ha förhindrat ännu fler insikter. Att tullstriden negligerades eftersom en allmänuropeisk (?) modell à la Habermas tillämpats har redan nämnts. Dessutom framförs som ett resultat att kritik mot den allmänna opinionens inflytande på politiken förekom redan under den klassiska kapitalismens tid vid 1800-talets mitt, "den borgerliga offentlighetens förmenta glansdagar". Att konser-

vativa sedan lång tid tillbaka, ideologiskt och politiskt, avvisat sådana opinionsyttringars legitimitet är dock knappast förvånande. Det är en del av, inte bara svensk utan också internationell, konservatism. Slutsatsen att begreppet den klassiska kapitalismen är missvisande, såväl när det gäller påstådd laissez faire-liberalism (recensentens egen käpphäst) som påstådda glansdagar för borgerlig offentlighet, ligger nära till hands. Även om Harvard till viss del fastnar i de teoretiska näten tar sig hans ambitiöst framtagna empiri genom dem och påvisar historiens komplexitet på ett belysande sätt.

*Torbjörn Nilsson*

## Det villkorade tillståndet. Centralförbundet för Socialt Arbete och liberal politisk rationalitet 1901–1921

*Shamal Kaveh*

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS.

UPPSALA STUDIES IN HISTORY OF IDEAS 34.

2006.

Socialpolitiken kring sekelskiftet 1900 har under de senaste åren rönt ett tämligen stort intresse bland historiker. Särskilt den i vid mening liberala socialpolitiken och dess centralgestalter har varit föremål för flera studier.<sup>2</sup> I detta sammanhang har även den viktiga roll Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA) spelade uppmärksammas. CSA framstår på flera sätt som navet i det socialreformatoriska hjulet under 1900-talets första decennier. Sammanslutningen fungerade som samarbetsor-

2. Se t.ex. Kajsa Ohrlander, *I barnens och nationens intresse. Socialliberal reformpolitik 1903–1930*; Anders Berge, *Medborgarrätt och egenansvar. De sociala försäkringarna i Sverige 1901–1935*. Lund 1995; Mikael Sjögren, *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903–1918*. Stockholm 1997; Lennart Lundqvist, *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*. Lund 1997; Sif Bokholm, *En kvinnoröst i mansambället. Agda Montelius 1850–1920*. Stockholm 2000; Staffan Förhammar, *Med känsla eller förnuft? Svensk debatt om*

gan för en rad socialt arbetande organisationer och ägnade sig åt praktiskt taget alla frågor som ansågs höra till socialpolitikens område.

CSA står också i centrum för idéhistorikern Shamal Kavehs nyutkomna avhandling *Det villkorade tillståndet*. Sammanslutningen bildades 1903 och Kaveh följer dess verksamhet fram till 1921. Kavehs angreppssätt skiljer sig teoretiskt betydligt från de tidigare nämnda studierna genom att inte främst se liberalismen som ideologi, utan som en politisk rationalitet för styrning. CSA framstår som ett tydligt exempel på de konkreta uttryck den liberala politiska rationaliteten tog sig. Utmärkande för liberalismen som politisk rationalitet är att denna eftersträvar en så effektiv och resursbesparande styrning som möjligt.

Styrning är dock ett mångtydigt begrepp. Kaveh anknyter till den forskningsriktning som härletts ur Michel Foucaults föreläsningar och kortare texter kring *gouvernementalité* (eng. *governmentality*) och som framför allt utvecklats av anglosaxiska sociologer och statsvetare. Dessutom görs en koppling till den italienske filosofen Giorgio Agamben och dennes kritik av den moderna västerländska politiken. Utifrån ett governmentalityperspektiv ses inte styrning som något ensidigt negativt och förtryckande och antitetiskt till frihet. Den liberala styrningen handlar snarare om att "styra till frihet". Styrningen är snarare en rad praktiker som syftar till att reglera individernas och kollektivens beteende via olika diskurser, tekniker och institutioner.

Kaveh menar att de första decennierna av 1900-talet var en övergångsperiod mellan ett exkluderande och inkluderande samhälle, något som kom till uttryck i en förändring av styrningsproblematiken. Övergången från ett exkluderande till inkluderande samhälle var ett uttryck för en förändring i vad Kaveh kallar

*filantropi 1870–1914*. Stockholm 2000; Per Wiselgren, *Samhällets kartläggare. Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920*. Stockholm/Ste Hag 2000; Jenny Björkman, *Vård för samhällets bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970*. Stockholm 2001; Marika Hedén, *Ett liberalt dilemma. Ernst Beckman, Emilia Broomé, G.H. von Koch och den sociala frågan 1880–1930*. Stockholm 2002.

den "liberala politiska ontologin", det vill säga i föreställningar kring människa, stat, samhälle, politik etc. som låg till grund för det liberala tänkandet. Framför allt, menar Kaveh, kan det tidiga 1900-talets styrningsproblematik bäst förstås utifrån strävanden för att hantera ett antal "hot": växande klassklyftor, revolution, degeneration, emigration, omoral, brottslighet etc. Sociala reformer framställdes som den säkraste metoden för att minska klassantagningen och förhindra att arbetarklassen slog in på en revolutionär väg. Det är i detta sammanhang viktigt att betona hur CSA såg sig som företrädande hela samhällets intresse och därmed verkande för "det allmänna bästa".

Med Kavehs terminologi handlade det om att integrera det "sociala" i samhället, om att uppfostra och omforma de fattiga, svaga, obildade och ovilliga så att de så småningom skulle kunna inta sin plats som medborgare. Det "villkorade tillståndet" i avhandlingens titel anspelar på den liberala klivenheten i synen på individen. Medan liberalismens politiska ontologi utgår från att människan är en rationell varelse med förmåga att inse sitt eget och samhällets bästa har dess styrningsrationalitet alltid utgått från att vissa delar av befolkningen (arbetarklassen och de lägre skikten) behöver uppfostras för att bli rationella individer, medan andra (medelklassen) framstått som rationella redan från början. Det var alltså arbetarna som måste foga sig i det som CSA menade var samhällets bästa, det var arbetarna som måste fostras till och visa sig vuxna fullvärdigt medborgarskap. Breddningen av medborgarskapet var ett medel i skapandet av en nation, ett enhetligt folk. Det var en väg för att avvärja de hot och den söndring man såg omkring sig och för vilket också krävdes en effektivisering av styrningen i samhället. Därför bör, menar Kaveh, liberalismens tal om medborgarskap och rösträtt ses som förespråkande av en lösning, inte som ett framhållande av en rättighet. För den stora majoriteten arbetare fanns det alltså hopp, bara de lät sig ledas och styras av de kloka och bildade, inklusive de förnuftiga och samarbetsriktade bland sina egna ledare. Däremot fanns det en mindre grupp, en "rest", i samhället bestående av de slarviga, degenererade, försupna och allmänt omoraliska för vilka disciplinära

medel i nationens och samhällets intresse var nödvändiga. Det kunde handla om allt från in-  
 ternering och tvångsarbete till olika eugeniska  
 åtgärder.

Den nya integrativa politik som växte fram  
 efter sekelskiftet såg staten som ett centralt in-  
 strument. Frågan om vilka områden som skulle  
 handhas av staten och vilka av marknaden eller  
 det frivilliga arbetet var för den nya liberalis-  
 men en praktisk fråga. Den slutsats som drogs  
 var att många av de hot som fanns inte kunde  
 mötas utan statens medverkan. Staten fram-  
 stod därmed inte heller, till skillnad från den  
 gamla liberalismens synsätt, som ett repressivt  
 organ.

Samtidigt fattades något i den liberala ver-  
 sionen av inkludering. Även om CSA och den  
 liberala politiska rationaliteten ständigt tala-  
 de om att "höja" de lägre klasserna ekonomiskt  
 och, inte minst, moraliskt framstår slutmå-  
 let som diffust. Tanken var naturligtvis inte att  
 göra alla dessa arbetare socialt och ekonomiskt  
 likställda med den väletablerade medelklass  
 som dominerade CSA och likartade samman-  
 slutningar. Några kunde naturligtvis – i kraft  
 av sin egen förmåga och duglighet – komma  
 att ansluta sig men för det stora flertalet hand-  
 lade det om att i den samhälleliga ordningen  
 inta en plats som strävsam och skötsam arbete-  
 re nöjd med sin lott. De flesta av arbetarna fick  
 räkna med att även efter att de erhållit med-  
 borgarskapet stå kvar vid svaren eller fortsätta  
 sy skjortor åt andra. Här återfanns naturligtvis  
 CSA:s och de andra liberalt inriktade sam-  
 manslutningarnas svaghet. De lyckades aldrig  
 övertyga den stora massan av arbetare om att  
 den väg de erbjöd var att föredra framför den  
 som arbetarrörelsen stod för.

Det är ur Kavehs framställning lätt att utlä-  
 sa en bild av kretsen kring CSA som innehåller  
 inslag av fördomar mot arbetare och kvinnor,  
 en djupgående klassarrogans liksom rasistiska  
 och allmänt nedlåtande och paternalistiska  
 attityder mot andra folk och det egna samhällets  
 mindre bemedlade. En sådan läsning är viktig  
 inte minst då vi genom Kavehs grundliga ana-  
 lys för första gången fått en samlad – och långt  
 ifrån smickrande bild – av de idéer och praktiker  
 som omfattades av CSA:s tongivande gestalter.  
 Att stanna här vore dock att missa de teoretiska

poänger som kan utvinnas ur avhandlingen och  
 som handlar om en delvis ny förståelse av den  
 svenska välfärdsstatens karaktär. Kaveh visar  
 hur CSA bidrog till framväxten av en ny poli-  
 tisk rationalitet och därmed också den begräns-  
 ning som det innebär att se det tidiga 1900-ta-  
 lets socialpolitik som en förändring inom den  
 liberala ideologin. En undersökning som utgår  
 från ett styrningsperspektiv är ett fruktbart sätt  
 att utvidga förståelsen av vad som faktiskt sked-  
 de och varför, – kanske ändå viktigare – vad det-  
 ta betyder för oss idag. Idag talas inte om inklu-  
 dering och uppfostran av arbetarklassen, om  
 degenerationsfaran, den bristande sedligheten  
 eller om den annalkande revolutionen. Ändå  
 finns inkluderingsproblematiken där i form av  
 invandrarna och den växande politiska apatin  
 bland befolkningen, hoten där i form av ökande  
 brottslighet, internationell terrorism och allt  
 större etniska klyftor.

Intressanta historiska studier bör ge oss in-  
 sikt i hur vår samtid präglas och formas av de  
 lösningar som framkommit som svar på tidiga-  
 re problem vilket också kan hjälpa oss att tydli-  
 gare se vår samtids problem på nya sätt. En sådan  
 studie har Kaveh utan tvekan åstadkommit. Ar-  
 betet tillför inte bara ett i svensk historisk forsk-  
 ning nytt perspektiv på det tidiga 1900-talets so-  
 cialpolitik utan också på hur vi kan förstå den  
 svenska välfärdsstatens karaktär. Därigenom  
 har genom Kavehs avhandling ett på svenskbot-  
 ten delvis nytt forskningsperspektiv öppnats  
 upp som förhoppningsvis kan fortsättas av av-  
 handlingsförfattaren eller andra forskare.

*Roddy Nilsson*

## Fruars makt och omakt. Kön, klass och kulturarv 1900–1940

*Carina Lundström*

INSTITUTIONEN FÖR HISTORISKA  
 STUDIER, UMEÅ UNIVERSITET 2005

”Om du lyssnar till tider som svunnit – så hör  
 du ock suset av tider som stunda”. Detta citat  
 är hämtat från fornbyn Jamtlis egen bystad-  
 ga. Det kan sägas peka på hur uppfattningen av  
 det förflutna, förmedlat genom hembygds- och  
 fornminnesföreningar under första hälften av

1900-talet, illuminerar brottet mellan ett modernt och traditionellt samhälle. Detta gränsland blev till en offentlighet, kulturarvsfältet blev kulturarvsoffentlighet och ett område där kvinnor från olika samhällsgrupper blev verk samma. Det är detta gränsland som historikern Carina Lundström undersöker i sin avhandling *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900–1940*. Fruarna som står i fokus i denna avhandling är Ellen Widén, landshövdingshustru i Jämtlands län under tidigt 1900-tal och Hanna Rydh, innehavare av samma position på 1930-talet. Ett annat förenande drag är att de båda utnyttjade residenset som nav för sin kulturgärning och som ett kapital i sin strävan att skapa sig en maktsfär. Lundström för i sin avhandling på ett förtjänstfullt sätt samman den lilla människan med en vidare kontext samtidigt som hon analyserar "kulturarvsfältet" som en offentlighet där slöjd och hembygdsföreningar utgjorde en undergrupp var i dessa kvinnor kunde skaffa sig makt att agera. Vid sidan om detta fält räknar hon också det filantropiska och det pedagogiska fälten/offentligheterna där kvinnor, vid denna tid, hade ett visst handlingsutrymme. Lundström vill i sin avhandling även problematisera förhållandet mellan män och makt då hon menar att kopplingen mellan dessa har blivit naturliggjord, samtidigt som man missat den symboliska om inte reella makt som deras hustrur i detta fall hade.

Om det tidiga 1900-talets mer osynliga kvinnoemancipation, sedd genom två kvinnoöden, är den ena tråden i avhandlingen är den andra tråden berättelsen om kulturarvsfältet och dess utveckling, dessa två olikfärgade trådar tvinnas samman till ett intressant mönster, inte minst genom avhandlingens rika bildmaterial. Lundström ser det svenska kulturarvsfältet som i viss mån ett prov på Hobsbawms "traditionsuppfinnning". Genom kulturarvet skapades nya band mellan medborgare och nation då de tidigare starka banden, vilka byggde på religion och kungamakt, inte längre hade samma tyngd. Lundström ser dock en förändring på fältet under sin undersökningsperiod från ett nationellt kulturarv till ett "regionellt" dito som sammanföll med ett särartstänkande då det gällde kvinnlig identitet, hembygdsrörelsen ser hon som ett uttryck för särartens kul-

turarv, en feminisering av det förflutna. Hennes slutsats blir att särart användes som ett strategiskt verktyg av kvinnorna på kulturarvsfältet, särart förvandlades här till doxa och positionen kvinna blev ett viktigt kapital. Därutöver var klassmarkören en viktig förutsättning för att skaffa sig makt. De kvinnor som hade det största "hemslöjdskapitalet" var vad Lundström kallar "görarna", de fanns inte med bland de som satt i styrelser eller de som representerade kulturarvsfältet i skrift trots att de ofta bar på den största kunskapen, detta var ofta pedagoger, slöjdläraryrinnor och bondhustrur.

Sist i avhandlingen visar Lundström att särart, vilket var en tillgång på kulturarvsfältet, också läste fast kvinnor i bestämda positioner, vilket illustreras av Hanna Rydhs misslyckade kampanj att bli landshövding efter sin make. Detta kapitel i avhandlingen bryter något mot rytmen i texten och kan upplevas mer som ett appendix än något som driver diskussionen framåt, men det är intressant eftersom det visar på kulturarvsfältets gränsdragningar. Inte ens en kapitalstark kvinna kunde kryssa på vilket fält som helst. Det som var en tillgång i en värld förbyttes till det motsatta i en annan. Författaren komplicerar således positionen i ett gränsöverskridande fält, ett gränsland som både var privat och offentligt. Utrymmet i detta gränsland under perioden 1900–1940 ger författaren en trovärdig bild av och bidrar genom sin avhandling att sprida ljus över ett gränsöverskridande fält som kulturarvsfältet samtidigt som hon också ger ett bidrag till den biografiska genren.

*Anna Bengtsson*

## Positivism med mänskligt ansikte

*Christine Quarfood*

ÖSTLINGS BOKFÖRLAG SYMPOSION,  
ESLÖV 2005, 299 s.

I idéhistorikern Christine Quarfoods bok om Maria Montessori och hennes inspirationskällor i 1800-talets antropologi och specialpedagogik arbetar författaren aktivt med att avlägsna helgonglorian från Maria Montessori i syfte att undersöka hennes mänsklighet. På ett för-

tjänstfullt sätt avslöjas både positiva och negativa sidor hos människan och vetenskapskvinnan Maria Montessori. Quarfood kontrasterar tidigt i texten Montessoris pedagogik med andra vid tiden hyllade pedagoger som Fröbel och Rousseau och för hennes grundläggande tankar hän mot medicin och psykologi via antropologi och specialpedagogik. Författaren förlägger sin utgångspunkt till det tidiga 1800-talets barnpsykologi och specialpedagogik, i teorier och metoder hos fransmännen Jean Itard (1774–1838) och Edouard Séguin (1812–1880), två inspirationskällor till Montessori.

Ledmotivet i Quarfoods text blir just samspelen mellan teori och metod inom barnpsykologin och specialpedagogiken och de andra kransvetenskaperna till Montessori. Hon driver tesen om det tidiga 1800-talets fascination för den teoretiska utgångspunkten hän mot den rena metoden, dvs. ”det fria experimentet” som Montessori säger sig vilja förkunna i *Il Metodo* (1909), montessoripedagogikens kanon. Detta verk kom enligt legenden till oerhört snabbt, vilket för tankarna till någon sorts gudomlig ingivelse som bidragit i uppbyggandet av kulten kring Maria Montessori. Detta tar författaren upp eftersom organisationen kring Montessoripedagogiken fortfarande styrs av släktingar till grundarinnan och att det därför visade sig vara svårt för författaren att få tillgång till material.

Men trots *Il Metodos* välvilliga inställning till det fria experimentet menar författaren att hennes tidiga skrifter vittnar om en teoretisk förståelsehorisont tagen från de positivistiska humanvetenskapernas människosyn och hon utför i sin tur en grundlig genomgång av 1800-talets barnpsykologi och specialpedagogik. Så grundlig att ”det mänskliga ansiktet” i bokens titel skymms av ”positivismen” i densamma. Istället för att utgå från Montessoris pedagogik som den såg ut vid *Il Metodos* tillkomst och därefter, med denna som utgångspunkt, dra trådarna tillbaka till 1800-talets vetenskaper gör hon tvärtom, vilket, till viss del, sätter Montessori på undantag i analysen.

Trots det är passagera som berör Montessoris liv informativa. Författaren väver på ett fint sätt samman Montessoris personhistoria med hennes utveckling som pedagog och

vetenskapskvinna. Hon tar även upp hennes identitet som kvinnlig vetenskapsman och relationen till kvinnorörelsen, men att hennes pedagogik skulle vara en sorts feministisk ideologi som skulle fungera som en motvikt till positivismen, har jag svårare att se. Den senare Montessoripedagogiken är till viss del emancipatorisk ur barnets synvinkel men kvinnans plats, i alla fall i Montessoripedagogikens gräns, är till största del förlagd till hemmet. Teoretiskt förefaller Montessori positionera sig mitt emellan särarts- och likhetsfeminism, i den mån dessa begrepp kan användas, men praktiskt förordar hon, enligt Quarfood, ett familjeideal som placerar kvinnan i hemmet. Detta kunde författaren ha diskuterat grundligare eftersom Montessoris identitet som professionell vetenskapskvinna och samtidigt mor till ett utomäktenskapligt barn, torde varit erfarenheter som satte djupa spår hos henne.

Dessa invändningar till trots finner jag själva ämnesområdet för Quarfoods bok aktuellt och intressant, inte minst i våra dagar, med skol- och friskoledebatten som ett stående inslag i dagspressen. Det är viktigt, och rent av nödvändigt, att veta var dessa pedagoger, som så många höjer till skyarna idag, idéhistoriskt kommer ifrån. Att de kanske till och med, som i Montessoris fall, hade ett ben i den fysiska antropologin med skallmätning på programmet. Just därför blir det också viktigt för nutida pedagoger att sätta in sina föregångare i en historisk kontext som härleder idéer om barnet bakåt i tiden, långt bortom ”barnets århundrade” till en annan tid med en annan syn på den ”lilla” människan. Mycket av den kritik som Maria Montessori gav det allmänna skolsystemet i Italien i början på 1900-talet finns ju fortfarande med i dagens skoldebatter, t.ex. kravet på att individanpassa undervisningen vilket man till viss del håller på att göra idag inom skolans alla stadier. Detta tar Christine Quarfood inte upp och studiens förankring i nutiden är också det perspektiv som fattas mest i boken, främst för att den uppvisar en så grundlig genomgång av de idéhistoriska förutsättningarna för en världsberömd pedagogik som Montessori.

Anna Bengtsson



## Spanska inbördeskriget

*Anthony Beevor*

HISTORISKA MEDIA, LUND 2006, 560 s.

Den populäre militärhistorikern Anthony Beevor, som tidigare har skrivit flera storsäljare om olika slag och avgörande skeden under andra världskriget, t.ex. slaget vid Stalingrad, Berlins fall och befrielsen av Paris, har nu skrivit en bok av liknande slag om det spanska inbördeskriget.

Boken är upplagd på ett relativt konventionellt sätt i det avseendet att den liksom många andra böcker om spanska inbördeskriget efter en kort historisk bakgrund om Spaniens historia och den andra republiken skildrar händelseförloppet från krigsutbrottet 1936 till krigets slut 1939. I en mängd korta kapitel skildras den andra republikens utveckling och dess svårigheter, den nationalistiska sidans militära revolt, förflyttningen av arméer från Nordafrika till spanska fastlandet, de olika slagen, de europeiska makternas non-intentionspolitik och de båda sidornas stöd från Tyskland och Italien respektive Sovjet, de frivilliga styrkorna från andra länder, nationalisternas seger i nordvästra Spanien, kampen om Aragonien, Barcelonas fall, Francos väg till makten och nationalisternas seger.

Dessa avsnitt, som lägger tonvikten på det militärhistoriska och politiska händelseförloppet, interfolieras med stycken som behandlar flera av de tolkningskonflikter som hör till diskussionen om det spanska inbördeskriget. Det gäller exempelvis vem som bar skulden för kriget, i vilken grad den andra republiken var demokratisk, den "röda" och den nationalistiska sidans terror, de interna konflikterna mellan republikens försvarare, stalinisternas kamp mot anarkister och trotskister, vilken betydelse andra länders inblandning i konflikten hade för krigets utgång och i vilken mån det hade varit möjligt att undvika ett inbördeskrig. Dessa grundläggande frågor formuleras dock sällan explicit och analyseras och diskuteras inte systematiskt. Istället förs ett slags diskussion och argumentation med hjälp av ett detaljrikt be-

rättande som lyfter fram belysande händelser och citat.

I det allmänna historiemedvetandet torde den mest utbredda berättelsen om det spanska inbördeskriget vara den om kampen mellan demokrati och fascism eller mellan vänster och höger. De är dock en mycket förenklad berättelse. Två andra konfliktlinjer som också brukar nämnas i litteraturen, men som av olika skäl inte har lyckats etablera sig i det allmänna minnet i samma utsträckning, är konflikten mellan centralism och regionalt självstyre samt konflikten mellan katolicism och ateism eller kulturell liberalism. Dessa konfliktlinjer sammanföll inte alltid med varandra. Det fanns sålunda baskiska katoliker som var konservativa men stödde republiken för att de hoppades på ökat regionalt självstyre. Det fanns också de som stödde republiken men som värnade om ett starkt centralstyre. De interna stridigheterna mellan olika grupper var betydande, i synnerhet på republikens sida. Beevor illustrerar med hjälp av en mängd exempel och citat dessa konflikter och pekar särskilt på betydelsen av de stalinistiska kommunisternas hårdnande grepp om makten och repression mot anarkister och trotskister.

Gentemot den tidigare tragiska och heroiserande berättelsen om den antifascistiska kampen mot de revolterande generalerna och nationalistisidan har det under senare år blivit vanligare att som Beevor också betona de "rödadas" terror i form av mord, massavrättningar och utrensningar inom de egna leden. Morden, bristen på civil ordning under republiken samt förslagen om kraftiga inskränkningar av kyrkans makt och om i vissa avseenden revolutionära reformer av jordbruk och industri utgjorde en del av bakgrunden till nationalistisidans uppror. Beevor tillbakavisar samtidigt en del överdrivna mytbildningar om den "röda" terrorn och bedömer nationalistisidans terror i form av våldtäkter, massavrättningar, fängelseläger och systematiska utrensningar av vänsteranhängare i erövrade områden som betydligt mer omfattande, och då är inte den långvariga repressionen under Franco-eran inräknad.

En annan punkt på vilken den antifascistiska berättelsen har utmanats gäller vilka mål den republikanska regeringen hade. Regering-

en ombildades vid ett flertal tillfällen på grund av konflikterna inom den republikanska alliansen. I takt med att kommunisterna fick allt större inflytande i regeringen tycks målet ha förskjutits från att upprätthålla den demokratiska republiken till att skapa en "folkdemokrati", med drag som påminner om de östeuropeiska kommuniststaterna. Här åberopar sig Beevor dels på senare års forskning, dels på egna undersökningar av ryskt källmaterial från framför allt Komintern.

Att den kommunistiska linjen segrade på den republikanska sidan berodde delvis på att den republikanska regeringen bara kunde få militärt stöd från Sovjet och Mexico. Storbritannien och Frankrike, som inte ville utmana Nazi-Tyskland, förde en noninterventionspolitik, trots att det var uppenbart att Tyskland och Italien stödde nationalistsidan med vapen och trupper. För att få fortsatt stöd av Sovjet var den republikanska regeringen tvungen att följa kommunistpartiets och de sovjetiska rådgivarnas linje. Kommunisternas stärkta ställning berodde också på att deras trupper var bättre organiserade och mer disciplinerade än anarkisternas och de utländska, frivilliga soldaterna.

Beevor har i flera intervjuer betonat vikten av att försöka förstå och inte fördöma de olika historiska aktörerna.<sup>3</sup> Men även om han pekar på en del omständigheter som låg till bakgrund för exempelvis anarkisternas mord på präster och rädslan för kommunismen på nationalistsidan ägnar han relativt lite utrymme åt att verkligen skapa förståelse för de olika ideologiska horisonterna. Generellt sett visar han mest sympati för anarkister och liberaler, men mindre för kommunister, fascisterna och katolska kyrkan.

Jämfört med den heroiserande vänsterberättelsen framstår fascisterna och kommunister i Beevors framställning som två cyniska krafter som inte tvekade att använda terror och massavrättningar för att nå sina abstrakta ideologiska mål. Däri skiljer sig Beevor inte så mycket från flera andra studier som kommit under senare år, men som inte finns i svensk översätt-

3. Se t.ex. Aghed, Jan, "Historien är aldrig svart, vit och enkel", *Sydsvenskan* 28/5-2006; Antón, Jacinto, "La historia no es nunca blanco o negro", *El País Semanal* 7/5-2006.

ning och knappast haft någon betydelse för den allmänna bilden av det spanska inbördeskriget ännu. Beevors berättelse skulle istället för antifascistisk kunna kallas "anti-totalitaristisk" och i viss mån humanistisk, i det avseendet att han lyfter fram grymheterna och avhumaniseringen på båda sidor och sätter det mänskliga lidandet framför den ideologiska kampen.<sup>4</sup>

Det är svårt att bedöma i vilken mån han tillför något radikalt nytt till forskningen, eftersom han som regel avstår från att föra en explicit diskussion om övergripande tolkningsfrågor i relation till andra uppfattningar i forskningen. Det mesta har varit tillgängligt i den forskning som också Beevor själv använder sig av. Det som är utmärkande för boken är framför allt den detaljrika, händelseorienterade och berättande framställningsformen samt den militärhistoriska tyngdpunkten. För den som inte har ett särskilt intresse för militärhistoria framstår redogörelserna för de olika slagen som onödigt utförliga. För en svensk publik, som inte erbjuds böcker om spanska inbördeskriget särskilt ofta, torde värdet av Beevors bok främst bestå i att han syntetiserar en stor mängd både engelskspråkig och spansk forskning och presenterar sin tolkning i en förhållandevis lättsmält, om än något skrymmande, form.

Martin Wiklund

4. En nyare spansk studie som systematiskt diskuterar centrala aspekter av kriget i relation till forskningen och till populära mytbildningar och som betonar avhumaniseringen på båda sidor är Moradiellos, Enrique, 1936. *Los mitos de la Guerra Civil*. Barcelona: Ediciones Peninsula, 2004. Två studier om Sovjetunionens roll i det spanska inbördeskriget är *Spain Betrayed – The Soviet Union in the Spanish Civil War*, (eds.) Radosh, Ronald/ Habeck, M.R./ Sevostianov, G., New Haven; Payne, Stanley G. 2001; *The Spanish Civil War, The Soviet Union, and Communism*. New Haven & London: Yale University Press, 2004. En allmän framställning av kriget med fokus på den republikanska sidan är Graham, Helen, *The Spanish Republic at War 1936–1939*. Cambridge University Press, 2002. En kortfattad, något äldre översikt är Ellwood, Sheelagh M., *The Spanish Civil War*. Blackwell, 1991.

## Kvinnorörelsen och efterkrigsplaneringen. Statsfeminism i svensk arbetsmarknadspolitik under och kort efter andra världskriget

Nina Almgren

INSTITUTIONEN FÖR HISTORISKA STUDIER, UMEÅ UNIVERSITET, 2006, 294 S.

I Nina Almgrens nyligen utkomna avhandling, *Kvinnorörelsen och efterkrigsplaneringen. Statsfeminism i svensk arbetsmarknadspolitik under och kort efter andra världskriget*, analyseras relationerna mellan kvinnorörelserna, staten och arbetsmarknadspolitikerna under och några år efter andra världskriget. Hennes huvudfrågeställningar handlar om beredskapspolitikens och efterkrigsplaneringens eventuella påverkan på den rådande genusordningen dels på kort sikt och dels på lång sikt. För att besvara sina frågeställningar undersöker hon både aktörer, individuella och kollektiva, och strukturer på flera olika arenor. Hon beskriver de olika kvinnliga kristidsorganisationernas agerande och statens arbetsmarknadskommissionens strategier, hon analyserar den statliga efterkrigsplaneringen påverkan på kvinnornas arbetsmarknad och hon ger stor plats åt kvinnorörelsens vid den tiden mest kända statsfeminister Alva Myrdal och Karin Kock. Dessutom ägnar hon ett helt kapitel åt förutsättningarna för dessa handlingar: demografisk utveckling, beredskapen och upprustningen, deltidsarbetet, daghem och lekskolor samt möjligheter och begränsningar för ökat kvinnligt förvärsarbete.

Nina Almgrens arbete bidrar på ett förtjänstfullt sätt till att fylla den kunskapslucka som det andra världskrigets genuspolitik i Sverige länge har utgjort. I andra länder i västvärlden har däremot de båda världskrigens effekter på genusordningarna och på kvinnors möjligheter till förvärsarbete efter kriget varit föremål för flera undersökningar och diskussioner. Bidrog kriget till att göra det lättare för kvinnorna på arbetsmarknaden, eller blev

det sämre eller möjligen både och men i olika komplexa sammanhang? Till den internationella diskussionen anknäver Nina Almgren utförligt i sitt inledningskapitel.

Denna avhandling har många uppenbara förtjänster och några problem. Jag börjar med förtjänsterna. Nina Almgren har gjort ett gediget arbete och hänvisar noggrant till den forskning som redan är gjord om statsfeminism, andra världskriget och beredskapspolitikerna. Hon har en omfattande egen empirisk undersökning att bygga på. Hennes policy att inte i huvudsak fokusera förtryckande strukturer som tidigare genusforskning gjort på samma tidsperiod (Yvonne Hirdmans, Johanna Overuds till exempel) utan ge större plats åt förändringar och handlande aktörer finner jag tilltalande. Men, och här kommer det första ifrågasättandet, det finns en risk att drunkna i detaljer och vaga slutsatser, när flera relationer på olika nivåer skall belysas. Almgrens metod att studera tre relationer på två nivåer mellan Statens Arbetsmarknadskommission (SAK) och kvinnorörelsens olika grupperingar både på statlig nivå och på rörelsenivå samt dessa bådas relationer till Karin Kock och kvinnoakkunniga och deras strategier på lång och på kort sikt blir onödigt snårig, menar jag. I stället för att fokusera relationer och nivåer som en utgångspunkt för analysen kunde hon ha valt att göra en renodlad kritisk diskursanalys, i synnerhet som denna avhandling handlar mindre om konkreta politiska resultat än om politisk retorik och strategi. Almgren resonerar visserligen kortfattat i anslutning till bland annat Barbara Hobsons forskning om diskursiva strategier och organisatoriska strategier på sidan 14 i avhandlingen, men hon kunde gjort mer av den ansatsen och låtit hela undersökningen läggas upp kring olika diskurser, diskursiva praktiker och diskursiva strategier på kort eller lång sikt, något som hon också delvis redovisar både på den statliga nivån och kvinnorörelsenivån. Almgren kallar dem i kapitel fyra och slutkapitlet för professionaliseringsstrategin, brytarstrategin och den statsfeministiska strategin och det är avhandlingens mest intressanta avsnitt.

Den första strategin avsåg att professionalisera och uppvärdera traditionellt kvinnliga yr-

ken och användes både av SAK, delar av den borgerliga kvinnorörelsen och kvinnoföreningarnas beredskapskommitté. Den andra, brytarstrategin, handlade om att försöka bryta de genustraditionella mönstren på arbetsmarknaden, och var i huvudsak Karin Kocks och kvinnoakkunnigas inom SAK i början av kriget. Men detta andra alternativ lyckades dessa inte få gehör för hos efterkrigsplanerarna och det riskerade dessutom att ställa kvinnor mot hemvändande män, yrkeskvinnor mot hushållsfruar, yrkeskvinnoorganisationer mot husmödrarnas. Lösningen blev det Almgren kallar den statsfeministiska strategin och som innebär att bland alla de nya yrken som välfärdsstaten förväntades föra med sig efter kriget skulle det framför allt skapas karriärer och arbetsmöjligheter för kvinnorna. Det var en strategi som i synnerhet förordades av Alva Myrdal och så småningom av den samlade kvinnorörelsen. Det var också en lösning på kvinnornas arbetskraftsproblem som kunde stödjas av tongivande manliga politiker som Gustav Möller och Ernst Wigforss.

Användningen av begreppet statsfeminism är i stort adekvat i analysarbetet. Det betyder som författaren skriver i sin inledning både politiska resultat och politisk strategi, där staten och (delar av) kvinnorörelsen interagerar eller samarbetar. Egentligen är det kring frågan om/hur statsfeminismen inom arbetsmarknadspolitiken lyckades, misslyckades eller delvis lyckades få politiskt genomslag som avhandlingen har sitt huvudfokus. Alla de ovan nämnda strategierna är alltså exempel på statsfeministiska strategier – inte bara den sista. I stället hade jag önskat att Nina Almgren för benämningen på den tredje strategin hade knutit an till begreppet välfärdsfeminism, som använts mycket i den norska genushistoriska forskningen av Ida Blom och Elisabeth Lönnå och som lanserades av Olive Banks i *Faces of Feminism: A study of Feminism as a Social Movement* redan 1981. Den feminismen nämner Almgren i sitt slutkapitel, men kallar den för samhällsmoderlighet. Välfärdsfeminism innebär i korthet att jämlikhetsargumenten tonades ner för att i stället strategiskt betona kvinnors speciella kompetens för välfärdsstatens sociala uppbyggnad inom bostadssektorn, den sociala sektorn, skol- och

uppfostringssektorn. Den strategin kunde på det sättet kombinera beståndsdelar från både den första och andra strategin genom att betona kvinnors speciella kunskaper, men samtidigt slå vakt om rätten till ett riktigt lönearbete, karriär och politisk delaktighet. Almgren resonerar också klokt om riskerna med den strategin, nämligen att den kunde förstärka genusarbetsdelningen för lång tid framåt.

Lyckades statsfeminismen åstadkomma förändringar eller kontraktsbrott? Almgren understryker att den manliga familjeförsörjarmodellen fortfarande var stark efter kriget och att både förseningen av daghemsbyggandet och arbetskraftsinvandringen motverkade en genomgripande förändring av genusrelationerna. Men hon visar också att vissa institutionella och ideologiska förskjutningar åstadkoms av den "febrila aktivitet" som statsfeministerna uppvisade under och strax efter kriget. Kvinnornas jämställdhetskrav togs med i efterkrigsplaneringens förslag, staten visade intresse för att förändra könsbundna utbildnings- och yrkesval samt öka utbudet av kvinnlig arbetskraft till industrin. Karin Kock lyckades få med kravet att skapa beredskapsarbeten för kvinnor, arbetslöshetshjälp, utbildning och omskolning till lämpliga yrkesarbeten i ett betänkande och i linje med välfärdsfeminismens strategi uppstod nya kvinnoarbetstillfällen inom de sociala-, kontors-, handels- och servicesektorerna. Liksom i andra länder stannade kvinnorna kvar i den expanderande metallindustrin efter kriget. Den mest påtagliga förändringen både ideologiskt och institutionellt var dock att de gifta kvinnorna aldrig blev utestängda från arbetsmarknaden, som under mellankrigstiden, utan allt fler varianter av hushållsfruar, hel- eller deltidsarbetande, med eller utan barn etc. godkändes i den rådande ideologin. I det sammanhanget kunde Almgren ha hänvisat till Gunnar Qvists undersökningar, som framhållit att andelen gifta i den kvinnliga arbetskraften ökade från 16 procent 1940 till 29 procent 1950 och bland arbeterskorna upp till 39 procent, trots en samtida stark ökning av giftermålsfrekvensen. (*Statistik och politik. Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden*, Stockholm, 1974, s. 41).

Nina Almgrens avhandling visar att den kvinnoaktivitetsnedgång och "feministiska

tystnad" som många ledande genus- och kvinnohistoriker tidigare ansett råda mellan 1920-talet och 1960-talet har varit helt felaktig. I stället har hon i linje med nyare genushistorisk forskning framhållit hur banden mellan 1930-talets och 1940-talets aktivister och 1960-talets i regering, statsbyråkrati och kvinnorörelse varit starka. De diskursiva strategierna som omhulldades av 1930-talets kvinnorörelseaktivister som Karin Kock, Alva Myrdal och Disa Wästberg ändrades bara marginellt på 1940-talet. Nina Almgren har också påvisat hur central arbetsmarknadspolitiken är för jämställdheten och för feminisimen – både som problem och framgång.

*Renée Frangeur*

## Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi,

*Sara Edenheim*

ÖSTLINGS BOKFÖRLAG SYMPOSION,  
ESLÖV 20, 283 s.

Sara Edenheim har skrivit sin avhandling *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi* inom en post-strukturalistisk tradition. Poststrukturalismen har under mer än ett decennium inspirerat forskning i Sverige; jag säger inspirerat eftersom stor försiktighet har iakttagits med avseende på de vetenskapsteoretiska implikationerna. De viktigaste implikationerna, enligt min mening, är dels kontextens problematiska status, dels subjektets diskursiva konstruktion och därmed dess komplicerade ställning.

Inom historieämnet är kontexten A och O, men det betyder tyvärr inte att historiker har varit särskilt reflexiva i förhållande till sina studiers inramningar. I en modern vetenskaps-tradition är kontexten frågeställningens resonansbotten, den tillhandhåller på så sätt också en tolkande ram genom att ange att något har hänt i en viss kronologisk ordning. Sara Edenheims avhandling bryter mot denna tradition genom att ha ett genealogiskt perspektiv. Ett genealogiskt perspektiv handlar om rötter, men

inte om rötter till en viss företeelse som t.ex. den svenska modellen, utan om rötter till *kunskapsproduktionen* om den svenska modellen. Med ett sådant perspektiv är forskningsobjektet den historiska kunskapsproduktionen, tekniker-na för sanningsanspråk. Kontexten blir därför helt enkelt den som diskursen pekar ut. En sådan vetenskaplig ansats är med nödvändighet kontextuellt begränsad. Den gör inte anspråk på att producera ny kunskap om en epok, om en vidare samhällsförändring. Den visar istället hur kunskapsproduktion bemäktigar sig, tar i anspråk våra tankar, våra vetenskapliga verktyg, våra föreställningar om det som har hänt. Sara Edenheims avhandling kastar oss därför direkt in i analysen och tolkningen av heteronormativitetens genealogi.

Avhandlingens frågeställning är hur den heterosexuella matrisen, dvs. naturaliserande mönster av kön, könsidentitet och sexualitet, har förändrats under andra hälften av 1900-talet, mer bestämt mellan 1934 och 2001. Frågan besvaras genom granskning av statliga utredningar om homosexualitet, intersexualitet och transsexualitet. Tidsperiodens bortre gräns bestäms av avkriminaliseringen av samkönade handlingar och det mer frekventa bruket av begreppet homosexualitet. Utgångspunkten är att utredningarna producerar kunskap om sexualitet och Sara Edenheim frågar sig vad, med avseende på sexuellt relaterade normer, som utsluts och vad som möjliggörs. Hennes analytiska verktyg är begreppen abjektion (förkastande) och interpellation, hämtade från psykoanalys och från strukturalistisk marxism båda bearbetade och sammansmälta genom Judith Butlers feministiska begreppsbildning. Psykoanalys handlar här om hur det omedvetna uppstår som en följd av språkliga strukturer med materialiserande effekter vilket sker genom performativt handlande. Detta läser inte fast individen vid ett handlingsmönster men förklarar vanans och rutinens makt.

Den heterosexuella matrisen är ett nyckelord i avhandlingen. Det betecknar den hegemoniska sexualiteten, som framstår som naturlig därigenom att den är språkligt begriplig. Den upprätthålls genom det som utsluts, "vilket betyder att *det som utsluts är närvarande inom matrisen i form av sin frånvaro* [...] det är

genom uteslutande av andra begärsomöjligheter som det som återstår kan uppfattas som närvarande och allomfattande". Den heterosexuella kroppen blir begriplig genom förkastande, bortskalande av det som är obegripligt, som inte har något namn. Subjektifiering, att vara en begriplig och handlande kropp som särskiljer sig från andra subjekt, är därför en effekt av makt, av kunskap om något. Denna makt opererar genom förbud vilket uttrycks genom skillnad; jag *är* i kraft av den Andres närvarande frånvaro. Förbud i detta sammanhang handlar om begärsförbud. Bara en viss sorts begär är begripligt, har tillägnats ett namn och är därför sant. Av detta följer även att betecknanden som begreppet homosexualitet också är erkännanden. Det är genom språket som subjektifiering äger rum. Begreppet interpellation, att bli tilltalad, få en möjlighet till en självbild, som kvinna, man, heterosexuell, homosexuell, är ett erkännande om en subjektposition vilket sker med eller utan vårt medgivande. Vissa interpellationer är, som Sara Edenheim säger, mer socialt subventionerade än andra och de blir produktiva genom upprepning, performativitet, vilket samtidigt producerar "subjekt i underkastelse". Interpellationer sker i många olika sammanhang och man kan säga att ju fler positioner vi blir interpellerade i desto större möjligheter till motstånd mot normerande tilltal.

Sedan avhandlingens teoretiska plan är lagd, analyseras och tolkas utredningarna tematiskt. I kapitel tre arbetar Edenheim med begreppet abjektion. Här visar hon övertygande i en analys av en utredning från 1968 om intersexuellas könstillhörighet att begreppet är fruktbart. En kropp utan en begriplig könstillhörighet är ingen kropp som kan erkännas som en mänsklig kropp. Utredningen föreslår därför medicinska åtgärder för att lösa "problemet" genom att ge dessa kroppar endera av två begripliga kön. En intressant aspekt av analysen är att dessa kroppar för det mesta inte benämnas vilket Edenheim tolkar som en minimering av risken att de skall materialiseras som "varken manliga eller kvinnliga". Man kan här tala om en misslyckad interpellation. Utredarna talar därför istället om att könsidentitet i kombination med yttre genitalia. Edenheims

slutsats av denna läsning är att utredningen inte klargör vad det är som gör den avvikande kroppen avvikande. Orsaken är att de inte kan säga vad denna kropp är eftersom den bara erkänns som en negation. I fråga om begärets lagar är denna utredning unik såtillvida att den förespråkar medicinska åtgärder. Trenden från 1930-talet och framåt när det gäller utredningar om samkönade relationer är istället erkännande men utifrån en heterosexuell norm och här skiljer sig synen på homosexualitet och lesbianism. Edenheim för in begreppet melankoli för att förstå det tolererade men abjekta samkönade begäret.

I kapitel fyra diskuteras utredningarna utifrån interpellationsbegreppet. Interpellationer följer abjektion på så sätt att homosexuella handlingar förtigs och osynliggörs medan homosexuella individer bejakas. Edenheim menar att interpellationerna inte riktar sig mot homosexuella individer utan mot allmänheten som skall upplysas och bli tolerant. Detta blir ett erkännande men ett erkännande med krav, en benämning utan beköning. Från 1980-talet ökar mängden utredningar kring homosexualitet. Edenheim kan visa att det sker en förskjutning i den heterosexuella matrisen under den studerade perioden såtillvida att olika diskurser; en biologisk, en juridisk och en samhällsvetenskaplig, griper in i sakfrågan. Biologiska diskurser avlöses av samhällsvetenskapliga och juridiska, vilket innebär att krav på förändring av kroppar kvarstår för intersexualitet men övergår i krav på tolerans gentemot homosexuella individer. Men homosexualitet som handling förtigs och därmed upprätthålls den heterosexuella matrisen, menar Edenheim.

Utredningarna innehåller berättelser om den historiska utvecklingen vilka kan karakteriseras som modernitetsberättelser om hur mörkret blev ljus, om hur Sverige övergav den barbariska idén att rätta till felaktiga kroppar och istället blev en modern stat med en tolerant syn på avvikare. Med denna insikt i bagaget för Sara Edenheim slutligen en diskussion med vissa delar av det svenska forskningsläget om välfärdsstaten där hennes resultat profileras i en modernitetskritisk hållning där identitets- och rättighetspolitik framstår som paradoxer i förhållande till demokratiska ideal.

Genom hänvisning till Wendy Brown menar Edenheim att paradoxer är "landvinningar som ständigt undermineras".

Sara Edenheims avhandling har en sofistikerad analysram och en kreativ tolkning. Beroendet av Judith Butlers feministiska teoribildning är stort, men Edenheim tillför också en del egna referenser som inte återfinns hos Butler. Därtill används teorin på ett helt annat material än det Butler själv har arbetat med och dessutom med ett förändringsperspektiv. Och det skall tilläggas att medan många ytliga hänvisningar till Butler är vardagsmat inom forskningen är Edenheims tillämpning självständig och insiktsfull. Att arbeta med ett källmaterial utifrån Edenheims metodologiska ansats är mycket krävande och detta får väl även förklara att det egentligen bara är en utredning som blir ordentligt genomlyst, nämligen utredningen om intersexuellas könstillhörighet (SOU 1968:28). Avslutningsvis vill jag säga ett par ord om kontext och subjekt, de aspekter jag pekat ut som komplicerade i en poststrukturalistisk tradition. Sara Edenheims avhandling har ett förändringsperspektiv. Det är förvisso statens kunskapsproduktion kring homosexualitet, intersexualitet och transsexualitet som pekar ut de sammanhang som bidrar till förändring av den heterosexuella matrisen, men hävdandet att det är just dessa kontexter som pekas ut av materialet som skapar förändring är inte helt övertygande argumenterat. Det hade behövts en problematisering av vad en biologisk- respektive en juridisk diskurs är för något och hur sådana diskurser opererade i detta sammanhang och vem som tjänade på dem.

Kritiken mot poststrukturalismen har ofta framhållit att handlande omöjliggörs genom att strukturer inte separeras från aktörer. Detta är inte bara en förenklad bild av aktörsskap utan även en kritik som skjuter över målet, vilket Edenheims avhandling visar. Visst finns det handlande subjekt och möjligheter till motstånd inom en poststrukturalistisk tradition, men man måste förstå subjekt som icke centerade och därtill flerdimensionella. Interpellationer sker i flera positioner och alla blir inte produktiva. Det är härigenom som möjligheter till motstånd finns. Men möjligheter till motstånd finns också genom att nya interpellatio-

ner utvecklas t.ex. inom sociala rörelser. Detta har inte rymts inom Sara Edenheims avhandling av förklarliga skäl. Hon har genomfört sitt avhandlingsarbete inom den tidsram som statsmakerna har bestämt och det vore därför orimligt att kräva att hon även skulle undersöka andra fält där den heteronormativa matrisen genomgår förändringar. Hennes arbete imponerar och kommer säkert att inspirera många forskare till nya djärva insatser.

*Monika Edgren*

## Artefakter. Industrin, vetenskapen och de teniska nätverken.

*Sven Widmalm & Hjalmar Fors (red.)*

GIDLUNDS FÖRLAG, LUND 2004, 395 s.

*Artefakter* är en antologi med tolv artiklar, varav tio fristående fallstudier, skrivna av forskare inom företagsekonomi, teknikhistoria, industriminnesforskning och vetenskapshistoria. Fallstudierna är en delredovisning av forskningsprojektet "Vetenskaplig forskning – Teknisk förändring – Industriell förnyelse" (VTI) som bedrivits bland annat vid avdelningen för teknik och vetenskapshistoria, KTH och vid avdelningen för vetenskapshistoria/idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet. Boken spänner över breda ämnesområden, som ofta är fallet med antologier. Av de tretton författarna anges fyra som doktorander. Det ställer till en del problem för en recensent eftersom deras artiklar utgör delar av pågående forskning. Jag kommer därför inte att kommentera enskilda uppsatser utan riktar in mig på boken som helhet. De ingående uppsatserna har dock ett gemensamt tema. Detta tema är *artefakten* vilket är antologins styrka, men också dess svaghet.

På omslagsbilden syns en forskare (Theodor "The" Swedberg, tror jag), svensk nobelpristagare i kemi 1926, som koncentrerat studerar det provrör han håller i sin högra hand. Han står i en laboratoriemiljö framför, som man lär sig i Sven Widmalms uppsats, en så kallad ultracentrifug. Apparaten utvecklades av Swedberg och användes till att genom centrifugering separera proteinmolekyler och på så sätt komma

åt proteinernas egenskaper. Allt i bilden signalerar en seriös vetenskapsman och hans noggranna arbete, allt utom huvudpersonens klädsel. Forskaren bär kostym, skjorta och slips. Inte den vita rock som man skulle vänta sig.

Bilden fångar på många sätt antologins tematik. Vi ser tydligt den naturvetenskapliga forskningsutrustningen i form av en avancerad teknisk *artefakt* – ultracentrifugen – och samtidigt ser vi en man i vanliga gängkläder som förtroendeingivande hanterar artefakten och tolkar de resultat centrifugen levererat. Vi ser en märklig blandning av vetenskap och vardag, av det tekniska och det sociala. I bokens inledning (Widmalm) sägs att den ska handla om "artefakternas mångtydighet" och fokus ligger på den skiftande tolkning av artefakternas funktion och betydelse som ägt rum i olika sociala kontexter och över tid. Det handlar om ett socialkonstruktivistiskt angreppssätt på tekniken och vetenskapens roll i samhället. Artiklarna i antologin bärs av ambitionen att påvisa det intrikata förhållandet mellan teknik, vetenskap och samhällsutveckling. De vänder sig starkt mot teknologisk determinism, internalism och de förenklade antaganden som ligger bakom den så kallade "linjära modellen" – föreställningen om ett linjärt och enkelriktat samband mellan vetenskaplig grundforskning, teknisk innovation, industriell tillämpning.

Widmalm beskriver i inledningen en spännande metod som han kallar "nätverkstriangulering". Artefakterna studeras utifrån olika aktörers perspektiv, något som liknar uppmaningen att skriva historia framifrån, och därigenom fångas "nätverkets typografi" – "Precis som ett landskap skiftar utseende beroende på utsiktspunkt förändras artefakternas innebörder beroende på aktörernas socio-ekonomiska eller tekniska utgångspunkter." Poängen är att studera artefakter på samma sätt som individer eller institutioner. För traditionella historiker intresserade av t.ex. politiska ideologier och maktkamper är det en aha-upplevelse att tänka i liknande banor när det gäller materiella artefakter som man tänker om de hemtama aktörerna. Jag anser dock att den "relativism" som Widmalms inledning ofta refererar till inte är särskilt radikal (vilket jag uppskattar). Snarare vill han, och bokens övriga forskare, föra in historikerns självklara

känsla för att samma sak kan ha olika betydelse beroende på tidpunkt – relativism i betydelsen kontextuellt beroende – i ett forskningsområde som länge varit färgat av sitt studieobjekt. Naturvetenskapen och teknikens förmenta objektivitet och icke-ideologiska koppling har påverkat vetenskaps- och teknikhistoriker på ett negativt sätt. En sund dos socialkonstruktivism är aldrig fel i detta sällskap.

Det finns mycket gott att säga om både Widmalms inledning och de ingående uppsatserna. De flesta av dem är gedigna empiriska studier som öppnar ögonen för sociala, kulturella, politiska och genusaspekter. Att betrakta tekniken, vetenskapen och de stora tekniska systemen som i viss mening opolitiska har varit de drivande aktörernas tydliga ambition. Tekniker, vetenskapare och systembyggare har i själva verket arbetat aktivt för att *teknifiera* debatten. Med teknifiering menar jag en strategi att definiera komplexa samhälleliga frågor som "rent tekniska" och bäst lämpade för experter; att tona ner betydelsen av de svårhanterliga sociala, psykologiska och politiska komponenterna; att få t.ex. ett tekniskt system att framstå som än mera vetenskapligt, tekniskt och rationellt. Resultatet av teknifieringen är att det skapas en gräns mellan "insiders" och "outsiders", där de på insidan har tillgång till *hårda fakta* baserade på naturvetenskap/teknik och de på utsidan endast uttrycker *njuka* politiska åsikter. Att "vanliga" historiker inte ägnat sig åt tekniken, åt artefakterna och naturvetenskapen kan ses som ett empiriskt belägg för att strategin varit lyckosam.

Trots att jag är positiv i det stora hela är det ändå en sak som stör, och det är just *artefakten*. I boken berättas historier om svenska gruvbrytningsprojekt på Svalbard, vattenkraftverk i Tanzania, om datorer och automation, om ett litet blåsrör använt i kemiska laboratorier och om en jättelik smälthammare på resa i tid och rum. Det blir helt enkelt för mycket att hålla reda på. Även om varje uppsats är bra i sig så blir helheten splittrad. Användandet av artefakten som metafor och påståendet att nya insikter kan vinnas genom att betrakta både ett kärnkraftverk och en jonventil eller en kolgruva och en ultracentrifug som just *artefakter* blir långsökt och motverkar antologins syfte. Vis-



serligen är det i en mening helt sant. Den lexikala betydelsen av artefakt är ett av människo-hand skapat "föremål" (NE). Och alla artiklar handlar om det människoskapade. Men inte om "föremål". Ordet används inom arkeologin "[...] ibland även för större konstruktioner som hus, gravar och båtar." (NE) Men att använda begreppet för att beteckna stora tekniska system eller hela teknikområden utmanar denne recensents känsla för ordens betydelse. Nu är ju att utmana just denna känsla en av vetenskapens viktigaste uppgifter. Att visa att något är *som* något annat. I fallet med *Artefakter* går man dock för långt och det beror inte bara på ordets glidande betydelse. De ingående uppsatserna har inte en gemensam teoretisk hållning till bokens artefakttema vilket ytterligare förstärker intrycket av spretighet.

Men, återigen, jag tycker trots invändningarna att *Artefakter* är en rolig och intressant antologi. Jag sympatiserar med ambitionen att visa på det socialas betydelse för teknik och vetenskap och vill rekommendera den till historiker med utvecklade känsla för att se det "andliga" i det materiella.

Pär Blomkvist

## Reklam och hälsa. Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia

Roger Qvarsell & Ulrika Torell (red.)

CARLSSON, STOCKHOLM 2004, 233 s.

En dag ska forskarna upptäcka att de tillförlitliga återspeglingsarna av samhället finns i annonserna. Ungefär så uttryckte sig en gång den kanadensiske medieteorikern Marshall McLuhan när han lyfte fram reklamens historie- och kulturvetenskapliga värde. Saluförandets utformning säger oändligt mycket om sin tids högt hållna ideal, rusiga lyckodrommar och djupt liggande rädslor.

För modernhistoriker utgör annonserna ofta uttrycksfulla tidsmarkörer att hänga upp en specifik samtidskänsla på och forma en samhällelig kontext kring. Mer sällan har emellertid dessa texter och bilder betraktats

som ett spännande historiskt källmaterial i sig självt. Historiker har inte alltid uppmärksammat det faktum att reklamen är en mycket specifik text- och bildgenre, som lyder under särskilda retoriska konventioner och som har sin egen genrehistorik. Den särskilda textanalytiska kompetens som krävs för att studera genren reklam har ständigt förbisetts.

Detta påpekande är en av utgångspunkterna i antologin *Reklam och hälsa. Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, redigerad av Roger Qvarsell och Ulrika Torell. Boken, tillkommen som en del av arbetet inom forskargruppen Hälsa och kultur på Institutionen för tema vid Linköpings universitet, innehåller ett antal fallstudier av hälsoinriktad reklam. I inledningskapitlet framhåller Qvarsell att reklam och annonser erbjuder en stor empirisk bas för kulturhistoriska studier i synnerhet om ens intresse i första hand är inriktat mot "studier av allmänna och vitt spridda föreställningar, känslor, attityder, önskningar och ideal som inte avsatt några tydliga spår i andra typer av dokument eller material". Fokus ligger på medlet, retoriken och visionen.

Just reklam för hälsobringande behandlingar och preparat är en genre som kanske tydligare än någon annan avslöjar samhällets grundläggande värden och rädslor. I reklamens värld får vi oss dagligen budskapet till livs att den krokiga vägen till skönhet, sundhet, lycka och framgång går genom konsumtion. Dagens svenskar är friskare men lider samtidigt mer än någonsin förr. Föreställningen om att människan är ofullständig och att det sjuka är normaltillståndet är dock knappast något nytt för vår egen tid. I en serie återblickar visar antologins författare att strävan efter evig ungdom, den eviga hälsan och den perfekta kroppen är en seglivad historia. Förutom Qvarsellens egen studie om den tilltagande medicinreklamen under 1800-talet behandlar bokens texter dock i första hand hälsoreklamens arena under 1900-talet. Här finns bland annat Maria Arvidssons studie av bantningsreklam, Eva Åhrén Snickares undersökning av marknadsföring av vaxkabinett kring sekelskiftet 1900 och Anita Anderssons uppsats om stress som retorisk figur. Värld att nämna är också Stina Backmans intressanta studie av hur ämnet klorofyll plöts-

ligt dyker upp i allehanda reklamsammanhang under tidigt 1950-tal för att sedan helt försvinna. Backmans iakttagelser kan jämföras med andra kemiska sammansättningsars sejourer i ramppljuset såsom vår egen tids universalämnen omega-3 eller aloe vera.

Genusdimensionen är närvarande i flera av bokens texter. Kvinnor har inte sällan huvudrollen i de sociala tablåer som målas upp i svensk hälsoreklam, vilket också anknyter till föreställningen om att medan mannen är intresserad av att bota eller förebygga ohälsa, är kvinnan också intresserad av att fortsätta konsumera. I Backmans studie samt i Ulrika Torells uppsats om svensk tandkrämsreklam under 1900-talet lyfts också en annan viktig aspekt upp, nämligen det ethos som lånas av vetenskaplig expertis.

Seedd i sin helhet är *Reklam och hälsa* ett utmärkt avstamp för en fortsatt diskussion kring reklamen som en djup och ännu till stor del outnyttjad källa för mentalitetshistoriska studier. I likhet med så många andra antologier är den dock en smula ojämn. Som historiker bör man vara självkritisk och erkänna sina brister när det gäller text- och genreanalys, men på motsvarande sätt framstår ett par av bokens avslutande artiklar som alltför textorienterade och tar inte i tillräckligt hög grad historiska betingelser ad notam. Kanske är detta ytterligare ett exempel på den utomordentliga svårigheten i att framföra denna nödvändiga balansakt mellan genre och tid. Med hjälp av en bångstyrig historisk kontextualisering kan förutsägbara analyser och på förhand givna modeller fördjupas och problematiseras.

Marie Cronqvist

## Olof Palme och medierna

Gunnela Björk

BORÉA BOKFÖRLAG, UMEÅ 2006, 355 s.

Historikern Gunnela Björks bok utgör ett välkommet bidrag till den hittills magra forskningen om Olof Palme, en av det sena 1900-talets mest betydande politiker. Att studera honom utifrån ett medieperspektiv är ett lyck-

at grepp och har resulterat i en intressant och läsvärd produkt. Den är välskriven, språket är rakt och stilen lättflytande. Inte för inte har Björk ett journalistiskt förflutet.

Syftet med boken anges vara att lyfta fram Palme som politisk aktör i den historiska förändringsprocess, som ägt rum i förhållandet mellan medier och politiker under andra hälften av 1900-talet, en process som inneburit att politikerna anpassat sig alltmer till de mediala villkoren. Att Palme varit en aktör i denna process är alltså inget som författaren ifrågasätter och goda skäl anförs för att så varit fallet. Men ändå kunde kanske en annorlunda formulering av syftet varit att föredra: "att vilja lyfta fram" förfaller öppna för en viss risk att endast det som stöder författarens syfte tas med i framställningen.

Undersökningens fokus ligger på att studera hur relationerna mellan medier och politiker förändrats, vilken roll Palme spelat i den processen och vilka följderna blev. Källmaterialet utgörs till stor del av intervjuer, ett ur strängt historiskt/källkritiskt perspektiv diskutabelt underlag. Björk är dock väl medveten om fallgroparna, detsamma gäller memoarer, en annan viktig källa som använts, vid sidan av pressmaterial. Främst är det journalister och medarbetare till Palme som intervjuats.

Björks bok belyser ett viktigt skede i mediernas och journalistikens historia: övergången från tidnings- och radioepoken till tv-åldern och mediernas allt större inflytande i samhället, på politiken och dess aktörer. Kampen mellan medier och politiker om initiativ och problemformulering utgör ett centralt tema, som särskilt aktualiseras i intervjusituationen. Att de förra får sägas ha hemfört segern förklaras med bl.a. journalistikens förändring: kritisk granskning av politiker och makthavare blev i allt större utsträckning en viktig målsättning. Journalisternas tidigare ganska underdåniga attityd övergick efter 1960- och 70-talens kollegiala period till att bli alltmer distanserad och kritisk. Avslöjanden och "affärer" med inblandade politiker blev legio.

Dock förtjänar det påpekas att också 1950- och 60-talen hade sina spektakulära och på sin tid mycket omskrivna affärer (Hajby och Kejne t.ex.), men då var det i första hand kvälls-

pressen som gick i bräschen och fick epitetet skandaljournalistik. Den då starkt ifrågasatta kritiska granskningen har efterhand blivit den professionella journalistikens ideal.

Med journalistikens professionalisering avses också frigörelsen från partibandet. Från 1970-talet och framåt deklarerade som bekant den ena tidningen efter den andra sitt oberoende: *Dagens Nyheter* blev ”oberoende liberal” osv. Det andra kriteriet, den kritiska granskningen, har däremot sina rötter långt ner i 1800-talet: *Aftonbladets* födelse och uppkomsten av idén om den tredje statsmakten. Partipressens dominans under första hälften av 1900-talet desarmerade till en del den uppgiften, men med den olydiga kvällspressens födelse (*Expressen* 1944) återupplivades idealet och det fick ett allt större genomslag.

Vad gäller journalisternas egen professionalisering (som Björk inte går in på) med kriterier som högre utbildning (Journalistinstutut 1959), en egen yrkesetik (hederskodex 1969) och höjd status (bättre ekonomiska och sociala villkor), så löpte den processen delvis parallellt med journalistikens förändring. Också den bidrar till att förklara mediernas ökade inflytande, såväl allmänt som visavis politik och politiker.

Ett viktigt tema i Björks bok är de olika ”berättelserna” om Palme som hon kan urskilja redan från början av hans politiska karriär. En negativ berättelse, formulerad i den borgerliga pressen, som beskriver en karriär- och maktlysten klassförrädare och en positiv motberättelse i de socialdemokratiska tidningarna, där begävnig, arbetsförmåga och formuleringskonst lyfts fram. Under sextio- och sjuttio-talen blev också hans ”vanlighet” (radhus, enkel klädstil, sportighet), jämställdhet och radikalitet viktiga inslag. De olika berättelserna bildade i sin tur underlag för en livlig ryktesspridning och mytbildning, som Palme själv genom sin öppenhet gentemot medierna medverkade till, enligt Björk.

Palme tog väl tillvara de möjligheter att föra ut politiska budskap som medierna i allt större utsträckning erbjöd. Att det var viktigt att framträda i tv, och då helst i positiva sammanhang, för att nå genomslag och framgång i politiken, insåg han tidigt. Beskyllningar för

massmediefixering förekom. Men Palme inte bara anpassade sig utan bidrog själv genom sitt agerande till mediernas ökade betydelse som politisk arena. Härmed har han också medverkat till politikens professionalisering, anser Björk. Att upparbeta presskontakter, tillsätta pressekreterare och efterhand informationsavdelningar och reklambyråer, blev rutin också på socialdemokratiskt håll. Men att gå så långt som att tala om en politikens medialisering, som en del forskare gör, är enligt henne överdrivet och förenklat.

1960-talet kan beskrivas som en smekmånad i Palmes förhållande till medierna, men i och med journalistikens alltmer kritiska inriktning uppstod en klyfta i förhållandet. Detta gällde dock främst den borgerliga pressen. I socialdemokratiska tidningar sattes hans agerande inte i fråga och de olika affärerna lyste där med sin frånvaro. En viktig slutsats som Björk kan dra av sin undersökning blir följaktligen att talet om partipressens död saknar full relevans.

Avslutningsvis: dramaturgin i Björks bok liknar det grekiska dramat i sin obönhörlighet. Hjalten (Palme) går från framgång och lycka i politiken (och privatlivet) mot ifrågasättande, svårigheter och till slut, död. Att följa de olika omständigheterna och händelseförloppet – så som Björk presenterar dem – fram till det tragiska slutet (hela tiden välbekant för läsaren) är en mycket spännande läsning. Vilket förvisso inte alltid kan sägas om vetenskaplig litteratur.

Birgit Petersson

## Olof Palme och utrikespolitiken. Europa och tredje världen

Ann-Marie Ekengren

BORÉA, UMEÅ 2005, 276 s.

Statsvetaren Ann-Marie Ekengren har skrivit det första större vetenskapliga arbetet om Olof Palmes utrikespolitik. Studien har fått ett blandat mottagande i pressen. Flera av recensenterna har klagat över att boken är för mycket vetenskapligt präglad och för lite fokuserad på människan Palme. Denna kritik är inte rättvisande. Det har inte varit Ekengrens syf-

te att skriva en traditionell biografi om Palme och hon utger sig inte för detta. Hon försöker i själva verket att låta bli att ta ställning till Palme som person. Det är hans idéer och deras betydelse för det politiska agerandet som är det centrala i framställningen. Egentligen kan Palme som person ses som ännu mer oväsentlig än så för henne, vilket framgår av diskussionen i inledningskapitlet: "Resonemangen visar på flera punkter att det handlar om en teoriutvecklande studie. Jag vill studera en idébärare, Olof Palme, och granska på vilket sätt och hur idéer har betydelse för den förda politiken."

Och detta gör Ekengren på sitt sedvanliga systematiska sätt. I inledningsdelen preciseras problemet och en diskussion förs om hur undersökningen ska operationaliseras teoretiskt och metodiskt. I undersökningsdelen studeras först EEC-frågan och därefter biståndsfrågan helt i enlighet med den analysapparat som byggts upp inledningsvis. I avslutningsdelen rekapituleras forskningsproblemet och forskningsfrågorna besvaras.

Studien är teoretisk kopplad till den omfångsrika litteraturen om idéers påverkan på (utrikes)politiskt beslutsfattande, som präglas av namn som Judith Goldstein, Robert O. Keohane, Alexander George, Ole Holsti och Robert Jervis. Analysen koncentreras kring idéer som "vägkartor" och idéer som "strategiskapare" i den meningen att Ekengren förväntar sig att idéer fungerar som vägkartor i en sakfrågas "definitionsfas" och som strategiskapare i en sakfrågas "lösningssfas". Hon förväntar sig också, anslutande till bl.a. Kjell Goldmanns forskning, att idéer påverkar handling i sakfrågor olika starkt: handling i sakfrågor som har med nationens säkerhet att göra är mindre påverkad av idéer än handling i sakfrågor som är internationalistiskt präglade. "Fallstudier", EEC-frågan och biståndsfrågan, används därefter som test på hur hållbara dessa resonemang är: EEC-frågan representerar en fråga som rör nationens säkerhet och som befinner sig i sin lösningssfas kring 1970 – biståndsfrågan representerar en fråga som är internationalistiskt präglad och som befinner sig i en definitionsfas kring 1970. Ekengren förväntar sig alltså att idéerna borde påverka agerandet mindre och fungera som strategiskapare i det för-

sta fallet och påverka agerandet mer och fungera som vägkarta i det senare fallet.

Ekengrens resultat blir dock inte riktigt de förväntade. I båda fallen, skriver hon, användes idéer framför allt som vägkarta, vilket alltså inte förväntades i samband med EEC-frågan: "Trots att Europafrågan i mångt och mycket var definierad och det på förhand stod klart hur en socialdemokratisk ledare borde tolka frågan, lade Palme ändå stor kraft på att använda idéerna för att staka ut den värdemässiga grunden för hur frågan skulle betraktas." Att idéer används som strategiskapare under en frågas definitionsfas var också oväntat. "Trots att frågan om stöd till befrielseströrelser i Afrika fortfarande höll på att definieras under Palmes tid", fortsätter hon, "använde Palme tidigt sina idéer för att peka ut meningsmotståndare inom borgerligheten". Ekengren menar mot bakgrund av sina resultat att vi, för att bättre förstå det utrikespolitiska beslutsfattandet, måste bygga in individens idéer och individens problemlösningsförmåga i analysmodellerna.

Som redan framgått är Ekengrens starka sida klarhet, struktur och logik, men hon skulle behöva vara lite mer försiktig med sina ofta ganska tvärsäkra tolkningar och generaliseringar på grundval av ett för hennes syften förhållandevis skralt källmaterial. Av materialdiskussionen framgår att studien framför allt bygger på de tal, intervjuer och promemori-or som finns samlade i Palmes arkiv. En viktig källkritisk fråga är om detta material verkligen räcker för att komma åt Palmes idéer på ett djupare plan och för att fastslå att Palme verkligen menade det han sade.

Ekengren har visserligen haft tillgång till visst internt arbetsmaterial, men många skulle nog mena att tillgång till privat korrespondens, dagboksanteckningar och liknande, inte bara från den aktör som man är intresserad av att skildra utan också från andra aktörer som möter "studieobjektet" och gör anteckningar om preferenser, agerande osv., är nödvändig i en studie av detta slag. Man kan göra en jämförelse med Tage Erlanders efterlämnade material: memoarerna är visserligen intressanta och informativa, men efter det att dagböckerna har börjat komma ut har vi en i vissa stycken ny bild av drivkrafterna för hans agerande

i många viktiga sammanhang. En ytterligare problematisering av källmaterialet och mera återhållsamma tolkningar i flera fall hade nog varit välgörande för studien. Det är en väsentlig skillnad mellan att skriva "Palme förväntade sig", "Palme menade", "Palme strävade efter" osv. och "Palme tycks ha förväntat sig", "Palme förefaller ha menat", "Palme synes ha strävat efter".

Sammanfattningsvis måste det alltså framhållas att de ofta ganska okritiska tolkningarna minskar resultatets hållbarhet och det finns skäl att påminna om den gamla kardinalregeln att motiv inte alltid är samma sak som motivering. Men detta får inte skymma studiens många fördelar beträffande systematik, struktur och logik samt att den utgör ett väsentligt bidrag till forskningen om Palme, hans utrikespolitik och i vidare mening svensk säkerhetspolitik under det kalla krigets senare del.

*Magnus Petersson*

## Rudi Dutschke Andreas Baader und die RAF, (2005)

*Wolfgang Kraushaar, Karin Wieland & Jan Philipp Reemtsma*

HAMBURGER EDITION, 2005, 142 s.

Rudi Dutschke och Andreas Baader framstår som typexempel för olika vägar inom 60-talsvänstern. Dutschke var galjonsfigur för den odogmatiska vänstern, respektabel och demokratisk. Den utflippade Baader stod i spetsen för RAF. Till för några år sedan dominerade uppfattningen att RAF uppstod när 68-vänstern gick mot upplösning och att de båda fenomenen inte hade särskilt mycket med varandra att göra. De tre författarna till *Rudi Dutschke, Andreas Baader und die RAF* vill visa något annat. Statsvetaren Wolfgang Kraushaar, litteraturvetaren Jan-Philip Reemtsma och idéhistorikern Karin Wieland skriver tankeväckande om RAF i sin tid. Till sin hjälp har de en tolkningsram som för det första tar fasta på att terroristgrupper legitimerar sig som ett avantgarde som utför vad andra inte vågar eller förmår. För det andra att det krävs

ledarfigurer som iscensätter extraordinära uthållanden och hårdhet. För det tredje att sådana grupper måste skapa en attraktiv livskänsla kring sin verksamhet som gör deltagande eftersträvansvärt.

Bokens första kapitel behandlar Rudi Dutschke. Wolfgang Kraushaar nagelfar efterlämnade dokument och upptäcker en strävan hos Dutschke att i Västberlin praktisera Che Guevaras gerillateori. På universiteten skulle revolutionen initieras av små och välorganiserade elitgrupper. Kraushaar kan konstatera att begreppet statsgerilla hade tagit form hos Dutschke långt innan 68-vänstern i Tyskland hade börjat visa upplösningstendenser.

I den kapitalistiska staten var det politiska våldet, enligt Dutschke, dolt och måste därför lockas fram genom konfrontation. Då våldet ytterst emanerar från den auktoritära staten var revolutionärt våld alltid motvåld. Målet var fred och uppgiften fördrade konspiratorisk kamp. Viktigt var att Dutschke gjorde skillnad på nödvändigt våld i tredje världen och överflödigt våld i västvärldens metropoler, liksom att han upprätthöll en distinktion mellan våld mot ting, som han kunde acceptera, och våld mot personer, som han fördömde – dock med viss inkonsekvens. Dutschke var politisk motståndare till RAF och klandrade deras metoder, vilka på 70-talet gjorde livet surt för honom. Terroristkoppningen måste han värja sig emot. Detta är huvuddragen i Kraushaars framställning.

Artiklens huvudpoäng är inte att göra Dutschke till RAF-epigon, men Kraushaar vill visa att det i 60-talsvänstern fanns idéer om beväpnad kamp av äldre datum än man tidigare trott. Hans konklusion blir att man inte kan förstå RAF utan att ta hänsyn till det spår som leder till de *subversiva aktionernas* antiauktoritära tillskyndare.

Källfragmenten är spröda och det är förvisso ett pussel med få bitar Kraushaar lägger. En fråga som måste ställas är vilken ställning de anförda uttalandena och textfragmenten hade i Dutschkes totala gärning. Vilka yttranden kan ha pekat i motsatt riktning? Hur skall fragmenten förstås i sin kontext? Flyktiga inpass eller djupa övertygelser? Kraushaar bortser inte från sådana komplikationer, men behandlar dem bara i förbifarten.

Bokens övriga två bidrag går metodiskt tillväga på ett annat sätt. Istället för att fråga efter enskilda aktörer och deras idéer granskas den mentala och visuella interaktionen mellan terrorismens förgrundsfigurer och deras omgivning. Karin Wielands intressanta bidrag handlar om Andreas Baader. Wieland framställer honom som en "värsting" i skolan, aggressiv och begåvad, men totalt anpassningsovillig. Han roade sig med att stjäla bilar och motorcyklar. Han skröt och ljög, men såg bra ut och kunde vinna en publik. Fart, vapen och sidenskjortor satte fart på adrenalinet, långdragna diskussioner om Vietnam eller knöliga texter av Marx fick honom att gäspa. Han insåg att studentrörelsen skulle vara en god arena, men hans teoretiska tafatthet gjorde honom till outsider. Det vände när han träffade Gudrun Ensslin, som bidrog med både beundran och intellektuell stadga. När paret 1968 satte eld på ett varuhus i Frankfurt am Main var det framförallt Ensslin som gjorde sig hörd och sedd. Tillsammans blev de "mediastjärnor", noggrant stajlade med moderiktig klädsel i uppenbar kontrast till vänsterns säckiga alternativstil. Med Ensslin i spetsen blev paret salongsfärdiga och fann tillflykt hos intellektuella och konstnärer i Paris och Rom.

I Wielands analys blir Baader en onskans Dandy. Det är en människa som skapar sig själv i förnekelse och vägran och som hellre spelar sitt liv än lever det. Den onda dandyn behöver en publik att spegla sig i. Baader bespottade sin publik i samtidens Västtyskland genom att skapa sig själv på nytt i allt värre däd, om och om igen.

En annan fråga som tas upp är varför det under hungerstrejken i Stammheimfängel-

set 1974/74 var förövarna som skördade medkänsla från intellektuelle kritiker, inte offren. RAF-fångarna var privilegierade och hade en särställning i fängelset. Ändå blev det *comme il faut* att likna deras betingelser vid förhållandena i nazitidens koncentrationsläger. Varför? Wieland pekar på den starka anti-antikommunismen. Att rikta uppmärksamhet på kommunistiska brott kunde lätt omvändas till en anklagelse att vilja förneka den tyska krigshistorien och denna mentalitet gynnade RAF. Jan Philip Reemtsma har en annan förklaring – det revolutionära samvetet. Många vänsteraktivister var inte alls eniga med RAF, men respekterade dem ändå. Aktivisterna skulle själva aldrig offra barn, vänner, familj eller ett någorlunda "normalt" liv för den revolutionära kampen. Men RAF gjorde det. Fel förvisso i mängas ögon, men också beundransvärt. Ur en sådan disposition uppstod den anhängarskara som kallades "Sympathisantenszene".

Det är förstått bara några av flera möjliga trådar som är föremål för analys i boken och sista ordet är inte sagt. Framför allt tror jag att man måste lägga större vikt vid en analys av samtidens syn på den Västtyska staten för att förstå varför en "Sympathisantenszene" uppstod. En närmare bestämning av, och diskussion kring, denna "scen", dess utbredning och form, vilka människor den bestod av osv. hade heller inte skadat. Så är detta inte heller en djuplodande empirisk studie. Bearbetningen av RAF:s historia har bara börjat och detta är ett bidrag med tentativ karaktär. Författarna ställer viktiga frågor, vänder på stenarna och presenterar spännande tolkningar. Ofta är resultaten trovärdiga, men långt ifrån färdig-analyserade

Jens Ljunggren